



**T.C.
GAZİANTEP İSLAM BİLİM VE TEKNOLOJİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**TÂCEDDÎN ES-SÜBKÎ'NİN İCTİHAD VE TAKLİD ANLAYIŞI
(Cem'ı'l-Cevâmi' Bağlamında)**

Yüksek Lisans Tezi

Mustafa KARATAŞ

Danışman

Doç. Dr. Bekir KARADAĞ

GAZİANTEP
2025

T.C.
GAZİANTEP İSLAM BİLİM VE TEKNOLOJİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

TÂCEDDÎN ES-SÜBKÎ'NİN İCTİHAD VE TAKLİD ANLAYIŞI
(Cem‘u’l-Cevâmi‘ Bağlamında)

Yüksek Lisans Tezi

Mustafa Karataş

Danışman
Doç. Dr. Bekir KARADAĞ

GAZİANTEP
2025

Tez Kabul ve Onayı

Mustafa Karataş tarafından, Doç. Dr. Bekir KARADAĞ danışmanlığında hazırlanan *Taceddin es-Sübkî'nin İctihad ve Taklid Anlayışı (Cem'u'l-cevâmi' Bağlamında)* başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından 19.06.2025 tarihinde yapılan sınav sonucunda oy birliği/oy çokluğu ile başarılı bulunarak Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Unvanı, Adı/Soyadı Üniversitesi	Ana Bilim/Ana Sanat Dalı	İmza	Sonuç
Başkan (Danışman)			☐ Kabul
Doç. Dr. Bekir KARADAĞ			☐ Ret
Üye			☐ Kabul
Doç. Dr. İsmail YILMAZ			☐ Ret
Üye			☐ Kabul
Dr. Öğr. Üyesi Adnan AKALIN			☐ Ret

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından uygun görülmüştür.

ONAY

.....

Dr. Öğr. Üyesi Adnan AKALIN

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Hazırladığım yüksek lisans tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynaklarda gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığını taahhüt ve beyan ederim.

17/07/2025

Mustafa KARATAŞ

TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI

Tez Başlığı: *Taceddin es-Sübki'nin İctihad ve Taklid Anlayışı (Cem 'u'l-cevâmi' Bağlamında)*

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışması için şahsım tarafından

17.07.2025 tarihinde intihal tespit programından alınmış olan özgünlük raporu sonucunda;

Benzerlik oranı: % 14 Çıkmıştır.

Tek kaynak oranı: ...

İmza

17.07.2025

Doç. Dr. Bekir KARADAĞ

ÖZET

TÂCEDDÎN ES-SÜBKÎ'NİN İCTİHAD VE TAKLİD ANLAYIŞI (Cem‘u’l-cevâmi‘ Bağlamında)

Mustafa KARATAŞ
Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı,
Yüksek Lisans

.../.../2025

Danışman: Doç. Dr. Bekir KARADAĞ

XIV. yüzyılda yaşamış Şâfiî fakihlerinden Tâcuddîn es-Sübkî, ilmî derinliği ve sistematik yaklaşımıyla fıkıh usûlü literatüründe müstesna bir yere sahiptir. Özellikle *Cem‘u’l-Cevâmi‘* adlı eseri, kendisinden önceki usûl birikimini kuşatıcı bir şekilde derleyip düzenlemesi bakımından klasik dönem usûl yazımında önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilmiştir. Araştırmamızın ilk bölümünde Sübkî'nin ilmî kişiliği, yetiştiği ilmî çevre, görev aldığı müderrislik ve kadılık pozisyonları ile yaşadığı Memlûkler dönemi bağlamında siyasi ve kültürel ortam incelenmiş; özellikle Şam ve Kahire gibi merkezlerde oluşan güçlü ilim havzasının etkisine dikkat çekilmiştir. Araştırmada nitel analiz yöntemi benimsenmiş; başta *Cem‘u’l-cevâmi‘* olmak üzere Tâceddîn es-Sübkî'nin *el-İbhâc*, *Raf‘u’l-hâcib* gibi diğer usûl eserleri ile birlikte, ilgili şerh ve haşiyeler karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Tâceddîn es-Sübkî'nin içtihad anlayışının, sadece teorik niteliklerle sınırlı kalmayan, müctehidlik ehliyetini sezgi, derinlik ve feraset gibi vasıflarla ilişkilendiren kapsamlı bir bakış sunduğu gözlemlenmiştir. Onun, içtihad kapısının tümüyle kapandığı yönündeki kanaatlere katılmadığı, aksine gerekli şartları taşıyan âlimlerin her çağda içtihad yapabileceğini savunduğu tespit edilmiştir. Taklîd konusunda ise, zaruret ve maslahat çerçevesinde belirli esnekliklere yer verse de, halkın ehil olmayan kimselerin fetvalarına başvurmaması gerektiğini vurgulayan ihtiyatlı bir yaklaşım geliştirdiği görülmüştür. Ayrıca müftü tercihi ve mezhep değişikliği gibi konularda da mutlak yasaklayıcılıktan kaçınarak, tarihî içtihadî tecrübeyi dikkate alan dengeli bir görüş ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Tâceddîn es-Sübkî'nin yaklaşımı, hem klasik usûl geleneği içindeki özgün konumunu ortaya koymakta hem de içtihad ve taklîd eksenindeki çağdaş tartışmalara katkı sunabilecek zengin bir perspektif içermektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Fıkıh Usûlü, İctihad, Taklid, Tâceddîn es-Sübkî, Cem‘u’l-cevâmi‘.

ABSTRACT

Taj Al-Dīn Al-Subkī's Understanding Of Ijtihād And Taqlīd (In the Context of *Jam' al-Jawāmi'*)

Mustafa Karataş
Gaziantep Islamic Science and Technology University
Graduate School of Education
Department of Basic Islamic Sciences
Master's Degree
.../.../2025
Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Bekir Karadağ

Tāj al-Dīn al-Subkī, a prominent Shāfi'ī jurist of the 14th century, holds a distinguished position in the literature of Islamic legal theory (*uṣūl al-fiqh*) due to his intellectual depth and systematic methodology. His work *Jam' al-Jawāmi'* is considered a significant turning point in classical *uṣūl* writing, as it comprehensively compiles and organizes the legal-theoretical legacy preceding him. The first chapter of this thesis examines al-Subkī's scholarly character, the intellectual environment in which he was educated, his roles as a judge and teacher, and the socio-political and cultural context of the Mamlūk era in which he lived—particularly highlighting the influence of vibrant centers of knowledge such as Damascus and Cairo. The research adopts a qualitative analytical approach and conducts a comparative study of *Jam' al-Jawāmi'*, alongside al-Subkī's other works such as *Ibhāj* and *Raf' al-Ḥājib*, including related commentaries and glosses. Al-Subkī's conception of *ijtihād* is observed to go beyond mere theoretical qualifications, associating the capacity for independent reasoning with insight, depth, and discernment. He clearly rejects the notion that the gate of *ijtihād* is permanently closed, maintaining instead that qualified scholars can engage in independent legal reasoning in any era. Regarding *taqlīd*, his approach is both cautious and flexible: while recognizing its legitimacy within the bounds of necessity and public welfare, he emphasizes that the laity should avoid relying on the opinions of unqualified jurists. Furthermore, in matters such as choosing a legal authority or changing schools of thought, he avoids absolute prohibitions and instead proposes a balanced view grounded in the accumulated tradition of legal reasoning. Al-Subkī's methodology not only reveals his unique standing within the classical *uṣūl* tradition but also offers a rich perspective for engaging with contemporary debates on *ijtihād* and *taqlīd*.

Keywords: Islamic Law, Uṣūl al-Fiqh, Ijtihād, Taqlīd, Tāj al-Dīn al-Subkī, *Jam' al-Jawāmi'*.

ÖN SÖZ

Fıkıh usûlü içerisinde ictihad ve taklid, özel bir öneme sahiptir. Zira bu iki kavram, nazari tartışmaların uygulamaya dönüşmesini sağlayan bir köprü işlevi görür. Bu yönüyle yalnızca ilim erbabı için değil, toplumun geneli için de belirleyici niteliktedir. Müctehidler delillerle hüküm üretme çabaları ile halkın bu hükümlere bağlılığı arasındaki ilişki, fikhî düşüncenin sürekliliğini temin eden temel dinamiklerden biridir. Bu sebeple ictihad ve taklid meselesi, farklı dönemlerde ve mezhep çevrelerinde daima tartışılmış, çeşitli yönleriyle ele alınmıştır.

XIV. yüzyılın önde gelen Şafiî fakihlerinden ve usul âlimlerinden biri olan Tâceddîn es-Sübkî (ö. 771/1370), *Cem'ul-cevâmi' fî usûli'l-fıkıh* adlı eseriyle fıkıh usûlüne önemli katkılar sağlamıştır. Tâceddîn es-Sübkî'nin söz konusu eserinde üzerinde önemle durduğu bir konu da içtihat ve taklittir. Tâceddîn es-Sübkî bu hususta gerek mutlak ictihad gerek se de mezhep içi ictihadla ilgili görüşlerini sistematik bir biçimde ortaya koymaktadır. Tâceddîn es-Sübkî ictihad kapısının tümüyle kapanmadığını, ancak müctehid olmanın belirli şartlara bağlı olduğunu vurgulayarak, ictihadın devamlılığını savunan bir çizgi takip etmiştir. Tâceddîn es-Sübkî, taklidin zorunluluğu ve sınırlarına ilişkin ortaya koyduğu dengeli ve sistemli yaklaşımlarıyla, döneminin fıkıh anlayışına yön veren önemli katkılar sunmuştur.

Bu çalışma, Tâceddîn es-Sübkî'nin *Cem'ul-cevâmi'* bağlamında ictihad ve taklid anlayışını detaylı incelemeyi, ayrıca onun görüşlerini klasik ve çağdaş usul literatürü ışığında tahlil etmeyi amaçlamıştır. Çalışmanın konusu, yalnızca teorik bir inceleme ile sınırlı kalmayıp aynı zamanda fikhî gelenekte ictihad ve taklid tartışmalarının tarihî süreç içerisindeki konumunu anlamak açısından da önem arz etmektedir. Bu bağlamda eserin muhtevası, metodolojisi ve literatüre katkısı dikkate alınarak analiz edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Tâceddîn es-Sübkî'nin hayatı ve eserleri ele alınırken kendi dönemi ve daha sonraki dönemlerde yazılmış eserlerden istifade edilmiştir. Birinci bölüm kasıtlı olarak öz ve hedefe yönelik biçimde kısa tutulmuş, Sübkî'nin hayatı, dönemi ve eserleri sadece özetlenmiş, gereğinden fazla detaya girerek okuyucuyu yormaktan kaçınılmıştır. Burada amaç, tezin asıl konusu olan ictihad ve taklid tartışmasına zemin hazırlamaktır. Nitekim birinci bölümde yalnızca Sübkî'nin fıkıh usulüne dair kaleme aldığı eserler ele alınmış, diğer

ilim dallarındaki eserleri kapsam dışında bırakılarak odak korunmuştur. İkinci bölümde ise Tâceddîn es-Sübki'nin *Cem 'ul-cevâmi'* adlı eseri bağlamında ictihad ve taklid anlayışı; ictihadın ve müctehidin tanımı, müctehidde bulunması gereken şartlar, müctehidin kısımları, Rasûlullâh'ın (s.a.v.) ictihadı, ictihadda hata ve isabet, ictihadın bozulması, taklid ve mukallidin tanımı, taklidin hükmü, taklid edilmesi caiz olanlar ve caiz olmayanlar ve bir mezhebe bağlı olmanın hükmü gibi konulardaki görüşleri incelenmiştir. İkinci bölümün birinci bölüme göre geniş olması konunun derinliğinden, ictihad ve taklid meselelerinin alt başlıklar halinde incelenmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Her iki bölüm de kendi içinde yeterli bütünlüğe sahip olarak oransal farklılık bilinçli bir tercih olarak belirlenmiştir.

Bu süreçte desteklerini esirgemeyen tüm hocalarıma, yüksek lisans tezime danışmanlık yapan saygıdeğer hocam Doç. Dr. Bekir Karadağ'a, akademik çalışma konusunda tecrübelerini bizden esirgemeyen kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Adnan Akalın'a, akademik çalışmaya beni yönlendiren üzerimde emeği olan kıymetli hocam Nurullah Okuyan'a, çalışmayı okuyarak değerlendiren Sadullah Şenkaya hocama teşekkür ederim. Bu çalışmamda en az benim kadar emeği olan aileme şükranlarımı sunarım.

Mustafa KARATAŞ

Gaziantep 2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
1. Konunun Önemi ve Amacı	1
2. Konunun Sınırlandırılması	3
3. Çalışmanın Yöntemi	4
4. Konuyla İlgili Yapılmış Çalışmalar	5
BİRİNCİ BÖLÜM	6
TÂCEDDİN ES-SÜBKÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	6
1.1. Dönemin Siyasi, Sosyal, Dini ve İlmi Durumu	7
1.1.1. Siyasi Durum	7
1.1.2. Sosyal Durum	8
1.1.3. Dini ve İlmi Durum	9
1.2. Tâceddîn es-Sübkî'nin Hayatı ve Eserleri	10
1.2.1. Hayatı	10
1.2.2. İlmi Kişiliği	11
1.2.2.1. Eğitimi	11
1.2.2.2. Hocaları	12
1.2.2.3. Talebeleri	12
1.2.2.4. İlmi Konumu ve Âlimlerin Onun Hakkındaki Övgüleri	14
1.2.3. Üstlendiği Görevler ve Yaşadığı Sıkıntılar	14
1.2.3.1. Dini Eğitim	14
1.2.3.2. Yargı	15
1.2.3.3. Karşılaştığı Sıkıntılar ve Görevden Alınmaları	15
1.2.4. Tâceddîn es-Sübkî'nin Eserleri	17
1.2.4.1. Cem'ü'l-Cevâmi' fi Usûli'l-Fıkh	17
1.2.4.1.1. Cem'ü'l-Cevâmi' Eseri Üzerine Yazılmış Şerhler	18
1.2.4.1.2. Cem'ü'l-Cevâmi' Eserinin Şerhlerine Yazılmış Haşiyeler	20
1.2.4.1.3. Cem'ü'l-Cevâmi' Eseri Üzerine Yapılmış Nüketler	20
1.2.4.2. Men'ü'l-Mevâni' 'an-Cem'i'l-Cevâmi'	22
1.2.4.3. Raf'ü'l-Hâcib 'an-Muhtasarı İbni'l-Hâcib	22
1.2.4.4. el-İbhâc fi Şerhi'l-Minhâc	22
1.2.4.5. et-Ta'îka fi Usûli'l-Fıkh	22

İKİNCİ BÖLÜM.....	23
TÂCEDDÎN ES-SÜBKÎ'NİN İCTİHAD VE TAKLİD İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ	23
2.1. İctihad Kavramı	24
2.1.1. İctihadın Tanımı	24
2.1.2. Müctehidin Tanımı.....	26
2.1.3. Müctehidde Bulunması Gereken Şartlar	26
2.1.3.1. Bâliğ Olmak	27
2.1.3.2. Akıllı Olmak	27
2.1.3.3. Fıkıh Melekesi (Fakîhu'n-Nefs).....	28
2.1.3.4. Aklî Delilleri Bilmek	29
2.1.3.5. Arapça Bilmek	30
2.1.3.6. Fıkıh Usûlü Bilmek.....	31
2.1.3.7. Kitap ve Sünneti Bilmek.....	32
2.1.3.8. İcma' Edilmiş Konuları Bilmek.....	34
2.1.3.9. Nâsih ve Mensûhu Bilmek.....	35
2.1.3.10. Nüzûl Sebeplerini Bilmek.....	36
2.1.3.11. Mütevâtir ve Âhâd Haberlerin Şartlarını Bilmek.....	36
2.1.3.12. Sahih ve Zayıf Hadisleri Bilmek.....	37
2.1.3.13. Kabul ve Red Açısından Râvîlerin Durumlarını Bilmek	38
2.1.3.14. Lafzın Zahirinin Dışında Anlaşılmasını Sağlayacak Karinenin Varlığını Araştırmak	39
2.1.4. Müctehidin Kısımları	41
2.1.4.1. Mutlak Müctehid.....	41
2.1.4.2. Mezhepte Müctehid	42
2.1.4.3. Fetvada Müctehid.....	43
2.1.5. İctihadın Bölünmesi	44
2.1.6. Rasûlullâh'ın (s.a.v.) İctihadı.....	46
2.1.7. Sahabenin İctihadı.....	50
2.1.8. İctihadda Hata ve İsabet.....	53
2.1.9. İctihadın Bozulması (Nakzu'l-İctihâd)	59
2.2. Taklid Kavramı	64
2.2.1. Taklidin ve Mukallidin Tanımı	64
2.2.2. Taklidin Hükmü	66
2.2.3. Taklid Bağlamında İctihadın Yenilenmesi	69
2.2.4. Taklidin Cevaz Boyutu	70
2.2.4.1. Mefdul Müctehidin Taklidi.....	71
2.2.4.2. Müctehid-i Meyyitin (Ölen Müctehidin) Taklidi.....	74
2.2.5. Bir Müftînin Ehliyeti ve Avamın Müftî Seçme Kriterleri	76
2.2.6. Tercih Yapabilen Kişi Kendi İnandığı Mezhebe Göre Fetva Verir	79
2.2.7. Zamanın Müctehidsiz Geçmesi Meselesi.....	80

2.2.8. Avamın Bir Müctehidin Görüşüne Uyduktan Sonra Başka Görüşe Uyması	82
2.2.9. Bir Mezhebe Bağlı Olmanın ve Ondan Çıkmanın Hükmü	84
2.2.10. Ruhsatları Takip Etmek	87
SONUÇ	90
KAYNAKÇA	93
ÖZ GEÇMİŞ.....	97



KISALTMALAR

(r.a.)	: radiyallahu anh
(s.a.v.)	: sallallahu aleyhi ve sellem
b.	: ibn/bin
b.y.	: basım yeri yok
bk.	: bakınız
çev.	: çeviren
h.	: hicrî
ö.	: ölüm tarihi.
ts.	: basım tarihi yok
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri

GİRİŞ

1. Konunun Önemi ve Amacı

Usûl-i fıkıh, şer'î hükümlerin tespit edilmesi sürecinde ictihadın rolünü ve taklidin sınırlarını belirleyen temel disiplinlerden birisi kabul edilmiştir.¹ İctihad, İslâm fıkhnın gelişimini ve dinamizmini sağlayan en önemli mekanizmalardan biri iken, taklid ise fikhî otoriteye bağlılığı ve mezhep içi sürekliliği temsil eden bir olgu olarak kabul edilmiştir.² Tarih boyunca, ictihad kapısının açık olup olmadığı, kimlerin müctehid kabul edileceği ve taklidin ne ölçüde meşru olduğu konusunda önemli tartışmalar yapılmıştır. Bu bağlamda XIV. yüzyıl Şafîî fakihlerinden Tâceddîn es-Sübki, *Cem 'ul-cevâmi'* adlı eseriyle ictihad ve taklid konusunu sistematik bir şekilde ele almış ve bu alandaki temel tartışmalara önemli katkılar sunmuştur.

Usûlî fıkıh alanında ilk müstakil eseri kaleme alan kişinin İmam Şâfiî olduğu genel kabul görmektedir.³ Her ne kadar bir disiplin olarak fıkıh usûlünün yazılı bir forma kavuşması İmam Şâfiî ile başlamışsa da, sahabe ve tâbiîn döneminde hüküm çıkarma faaliyeti doğal olarak sürmekteydi.⁴ Ama müstakil olarak bu alanda ilk eser İmam Şâfiî'nin *er-Risâle* adlı eseri bu sürecin kurumsallaşmasında bir dönüm noktasıdır.⁵ Daha sonraları bu ilim çeşitli merhalelerden geçmiş ve bu alanda birçok eser yazılarak sistematik yapısı pekişmiştir. Bu gelişim süreci içerisinde iki ana metodolojik yaklaşım şekillenmiştir. Bunlardan ilki kısaca, fûru' fıkha muhalefet edip etmediğine iltifat edilmeksizin, aklî ve naklî delillerle desteklenmiş küllî kaidelerin belirlendiği *mütekellimîn* metodu, diğeri ise kendi imamlarından nakledilen fûru' fıkha riayet edecek şekilde küllî kaidelerden oluşturulan *haneî usûlû* (fukaha metodu) olmuştur.⁶ Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'nin (ö. 436/1044) *el-Mu'temed'i*, İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) *el-Burhan'ı*, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *el-Mustasfâ* adlı eseri *mütekellimîn* metodu üzere yazılan ilk eserler kabul edilmiştir.⁷ Ebü'l-Hasen Ubeydullah b. el-Hüseyn b. Dellâl el-Kerhî'nin (ö. 340/952) *er-Risâle*

¹ İbrahim Kafi Dönmez, *Fıkıh Usulü İncelemeleri* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 19.

² Wael B. Hallaq, *Şeriat*, çev. Necmettin Kızılkaya (İstanbul: Ekin Yayınları, 2024), 147-148.

³ Abdülkerim b. Humâdî ed-Debânî et-Tikrîfî el-Bağdâdî, *eş-Şerh'ul-cedîd 'alâ Cem'ı'l-cevâmi'* (Beyrut: Daru İbn Hazm, 2018), 90; Dönmez, *Fıkıh Usulü İncelemeleri*, 23.

⁴ Ebü'l-Meâlî Kemâlüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Makdisî, *ed-Dürerü'l-levâmi' bi-tahrîri Cem'i'l-cevâmi'* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ilmîyye, 2020), 1/24.

⁵ el-Makdisî, *ed-Dürerü'l-levâmi'*, 1/24.

⁶ el-Bağdâdî, *eş-Şerh'ul-cedîd*, 91.

⁷ el-Bağdâdî, *eş-Şerh'ul-cedîd*, 91/92.

fi'l-usûl adlı eseri, Ebu Bekir el-Cessâs'ın (ö. 370/980) *el-Fusûl fi'l-usûl* adlı eseri, Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin (ö. 483/1090) *Takvîmu'l-Edille* adlı eseri, Ebu'l-Usr el-Pezdev'i'nin (ö. 482/1089) *Usûlü'l-Pezdevî* olarak bilinen *Usûl*'ü ise *Hanefî* metodu üzere yazılmış ilk eserlerden sayılmıştır.⁸ Daha sonraki dönemlerde ise her iki fıkıh usûlü metodunu birleştiren *memzûc* eserler kaleme alınmıştır. er-Râzî'nin (ö. 606/1209) *el-Mahsûl*'ü, el-Âmidî'nin (ö. 631/1233) *el-İhkâm'ı memzuc* eserlerden sayılmıştır.⁹

Tâceddîn es-Sübkî'nin kaleme aldığı *Cem 'ul-cevâmi' fî usûli'l-fikh* adlı eseri, hem mütekellimîn geleneğini yansıtan hem de sonraki dönemde yazılan ihtisar ve şerh literatürüne kaynaklık eden derli toplu bir metin olması bakımından dikkat çekicidir.¹⁰ *Cem 'ul-Cevâmi'*'in içeriğinde fıkıh usûlüne dair meseleler bütüncül biçimde ele alınmış, özellikle eserin son kısmında ictihad ve taklid konusu bir anlamda son söz kabilinden detaylandırılmıştır. Bu tercih, ictihadın usûlî alt yapı ile doğrudan ilişkisini vurgulaması bakımından önemlidir. Çünkü usûlî ilkelerin tamamı, nihayetinde bir hükmün nasıl çıkarılacağına dair bir zemin oluşturur. Bu zeminde ictihad yapacak kişinin vasıfları, yetkinliği ve metodolojisi, doğrudan fıkıh ilminin işlevselliğini belirlemektedir. Usûlü fıkıhla ilgili tüm detaylar verildikten sonra yapılacak şey, bu bilginin nasıl kullanılacağı ile ilgili ictihad alanının ehline açık olduğunu beyan sadedindendir. Bu sebeple Sübkî'nin ictihad ve taklid anlayışını ele almak, sadece tarihsel bir inceleme yapmak anlamına gelmez; aynı zamanda İslâm fikhının canlılığını koruması, yeni meseleler karşısında ictihadın nasıl şekilleneceği ve taklidin günümüz fıkıh anlayışındaki rolü gibi temel sorulara cevap aramak açısından da büyük bir öneme sahiptir. Zira modern dönemde İslâm fikhı uygulamalarının ve fetva mekanizmalarının işleyişi, klasik dönem fakihlerinin bu konulara dair yaklaşımlarını anlamayı gerektirmektedir. Tâceddîn es-Sübkî'nin ictihad ve taklide dair görüşleri, hem klasik usûl geleneği içinde önemli bir referans noktası olmakta hem de günümüzdeki fikhî tartışmalara ışık tutmaktadır. Özellikle ictihadın sürekliliği ve taklidin sınırları gibi meselelerde Tâceddîn es-Sübkî'nin dengeli yaklaşımı, modern dönemde “ictihad kapısı kapandı mı?” tartışmalarına teorik bir derinlik kazandırması günümüz fikhî tartışmaları için önem arz etmektedir. Çalışmamız doğrudan modern

⁸ el-Bağdâdî, *eş-Şerh 'ul-cedîd*, 92.

⁹ el-Bağdâdî, *eş-Şerh 'ul-cedîd*, 92; Dönmez, *Fıkıh Usulü İncelemeleri*, 25-26.

¹⁰ Ebû Nasr Tâceddîn Abdü'l-Vehhâb b. Alî b. Abdi'l-Kâfi b. Ali b. Temmâm b. Yûsuf b. Mûsa b. Temmâm es-Sübkî, *Cem 'u'l-cevâmi' fî usûli'l-fikh* (Beyrut: Daru ibn-i Hazm, 2011), 8.

meselere uygulama yapmayı amaçlamamakta, ancak ortaya konan ilkelerin bugünkü tartışmalarda yeniden ele alınabileceğine işaret etmektedir. Tâceddîn es-Sübkî'nin çizgisinin ne tamamen mutlak ictihadı reddeden bir katılık ne de mezhepsizliği teşvik eden bir aşırılık olmaması, aksine orta yol bir yaklaşım sunması çağdaş fıkıh metodolojisi açısından önemlidir.

Ayrıca, *Cem 'ul-cevâmi'* 'in usûl-i fıkıh literatüründeki konumu, bu eserin yalnızca bir derleme olmanın ötesinde, dönemin hâkim fikhî anlayışlarını ve ictihad-taklid meselesine dair yaklaşımları bir araya getiren bir metin olduğunu göstermektedir. Bu eserin incelenmesi, İslâm hukuk düşüncesinde usûlî tartışmaların nasıl şekillendiğini görmek açısından da önem arz etmektedir. Bu çalışma, Tâceddîn es-Sübkî'nin ictihad ve taklid anlayışını tarihsel bağlamı içinde ele alarak onun bu konularda ortaya koyduğu fikirleri analiz etmeyi ve değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

2. Konunun Sınırlandırılması

Bu çalışmada, Tâceddîn es-Sübkî'nin genel fıkıh metodolojisi değil, özellikle *Cem 'ul-cevâmi'* adlı eserinde ictihad ve taklid konusuna dair görüşleri ele alınacaktır. Tâceddîn es-Sübkî'nin diğer eserlerinde de bu konulara yer verildiği bilinmekle birlikte, çalışmanın kapsamını daraltmak ve konuyu derinlemesine analiz edebilmek amacıyla *Cem 'ul-cevâmi'* adlı eser temel referans olarak alınacaktır.

Çalışma, ictihad ve taklid kavramlarının tanımı gibi genel çerçeveye başlayacak ancak asıl odak noktası, Tâceddîn es-Sübkî'nin bu kavramlara ilişkin özgün yaklaşımı olacaktır. Yer yer konuyla ilgili farklı usûlcülerin görüşlerine değinilecek varsa farklılıklar zikredilecektir. Tâceddîn es-Sübkî'nin ictihad anlayışı başlığında özellikle, şu konulara odaklanılacaktır: İctihadın ve müctehidin tanımı, müctehidde bulunması gereken şartlar, müctehidin kısımları, Rasûlullâh'ın (s.a.v.) ictihadı, ictihadda hata ve isabet, ictihadın bozulması, Tâceddîn es-Sübkî'nin Taklid Anlayışı başlığında ise, taklidin ve mukallidin tanımı, taklidin hükmü, taklid edilmesi caiz olanlar ve caiz olmayanlar, bir mezhebe bağlı olmanın hükmü ve ruhsatlara tabi olmak gibi başlıklar incelenecektir. Tâceddîn es-Sübkî'nin eserinde yer verdiği *tahyirli emir başlığı* konumuzla doğrudan ilgili olmadığı için çalışmamızda yer almamıştır.

Bu çalışmada, ictihad ve taklid meselesinin modern hukuki uygulamalara etkisi gibi güncel tartışmalara girilmeyecek, Tâceddîn es-Sübkî'nin görüşlerinin günümüz usûl-i fıkıh tartışmaları bağlamında ne şekilde değerlendirilebileceğine dair kısa bir

değerlendirme yapılacaktır. Ayrıca Tâceddîn es-Sübkî'nin görüşlerinin fıkıh mezhepleri arasındaki yeri incelenirken, mezhepler arası polemiklerden ziyade metodolojik yaklaşımlar ön planda tutulacaktır.

Son tahlilde bu çalışma, *Cem'ul-cevâmi'* bağlamında Tâceddîn es-Sübkî'nin ictihad ve taklid anlayışını derinlemesine ele almayı, onu klasik usûl-i fıkıh literatürü içerisinde konumlandırmayı ve fıkıh düşüncesine yaptığı katkıları ortaya koymayı hedeflemektedir. Konunun bu şekilde sınırlandırılması, çalışmanın belirli bir odak noktasına sahip olmasını sağlarken, daha geniş çerçevede ele alınabilecek tartışmalara da uygun zemin hazırlaması temenni edilmektedir.

3. Çalışmanın Yöntemi

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi kullanılacaktır. Bu bağlamda Tâceddîn es-Sübkî, *Cem'ul-cevâmi'* adlı eseri önem kazanmaktadır. Söz konusu eser veciz olarak kaleme alındığı için şerh ve haşiyelere ihtiyaç hissedilmektedir. Dolayısıyla eser, şerhe ihtiyaç hissetmektedir. Bu nedenle, Tâceddîn es-Sübkî'nin anlayışını tahlil ederken *Cem'u'l-cevâmi'* üzerine yazılmış şerh ve haşiyelerden¹¹ faydalanılacaktır. Özellikle Celâleddîn el-Mahallî'nin *el-Bedru't-tâlî fi halli Cem'i'l-cevâmi'* adlı şerhindeki açıklamalara, metnin dili çözümlenirken yol gösterici olması sebebiyle, gerekli görülen yerlerde yer verilecektir. Özellikle tekrar eden bilgilerin olduğu şerhler yerine, içerik açısından zengin ve temsil kabiliyeti yüksek şerhler seçilecektir. Mahallî, Irâkî, Zerkeşî gibi önemli şerhler ile Bennânî, Attâr gibi hâşiyelerin ana görüşleri taranarak tez içerisinde gereksiz tekrardan kaçınmak için en açıklayıcı bulunan görüşlere yer verilecektir. Her bir şerh genellikle benzer bilgileri tekrar ediyor olduğundan, biz çalışmamızda farklı gördüğümüz noktalarda bazılarını atıf yapacağız. Bunun yanında, Tâceddîn es-Sübkî'nin özgün ifadeleri her zaman merkeze alınarak şerhler ise tali açıklamalar sunacaktır. Okuyucuyu teknik ayrıntılara boğmamak için Tâceddîn es-Sübkî'nin görüşleri Türkçeye çevrilip anlam aktarımına öncelik verilmeyip ihtiyaç duyulan yerlerde orijinal ifadeler dipnotlarda veya parantez içinde aktarılacaktır. Metnin akıcılığını bozmamak için çok fazla Arapça alıntı konulmayacaktır. İctihad ve taklid konusu her yönüyle çok derin meseleleri içeren bir üst başlık olması hasebiyle, konu alt başlıkları Tâceddîn es-Sübkî'nin *Cem'ul-cevâmi'* adlı eserinde ele alındığı şekliyle irdelenip,

¹¹ Ahmed el-Hasenât, *Menhecü'l-İmâm Tâceddin es-Sübkî fi-usûli'l-fıkh* (Amman: Dâru'n-Nûr, 2012), 157.

değınmediğı konulara derinlemesine girilmeyerek, yer yer farklı usul alimlerinin konu başlığı ile ilgili ifadelerine, farklılıklarına yer verilecektir. Bazı konularda yer alan birden fazla görüşten sadece birini zikretmiş olması sebebiyle, diğer görüşlerin ne olduğu şerhlerinden faydalanılarak ortaya konulacaktır. İhtilafli konularda Tâceddîn es-Sübkî'nin kendi beyanıyla tercih ettiğı görüş açıkça zikredilecektir. Tâceddîn es-Sübkî'nin görüşlerini değerlendirirken hem onun kendi eserlerine hem de çağdaşı, kendinden önceki ve sonraki dönem âlimlerinin tartışmalarına müracaat edilecektir. *Cem'ul-cevâmi'* adlı eserin ülkemizin doğu medrese geleneğinde ders veren ilmî kuruluşların vazgeçilmezi olması, ayrıca yıllardır icazet öncesi son kitap olarak okutulması da, eser üzerinde çalışma yapmamız için önemli bir etki olmuştur. Çalışmanın fıkıh usûlü alanına katkı sunmasını ve bu alanda araştırma yapanlara faydalı olmasını temenni ederim.

Amacımız, Tâceddîn es-Sübkî'nin ictihad ve taklid anlayışını ortaya koymaktır. Yoksa ictihad ve taklid anlayışının diğer usûlcülerle karşılaştırılması değildir. Bununla beraber yer yer bu farklılıklara da değinilecektir.

4. Konuyla İlgili Yapılmış Çalışmalar

Türkiye'de Tâceddîn es-Sübkî hakkında, Abdurrahman Caner'in *Tâceddîn es-Sübkî'nin usul anlayışı*, Mehmet Aziz Yaşar'ın *Tâceddîn es-Sübkî ve usûlcülüğü* adlı doktora tezleri ve bazı kitapları üzerine çalışmalar yapılmıştır. Her iki doktora çalışması da Tâceddîn es-Sübkî'nin usûl anlayışını ortaya koymayı amaçlamakla birlikte bizim çalışmamız sadece Tâceddîn es-Sübkî'nin ictihad ve taklit anlayışını ele almayı amaçlamaktadır. Ayrıca her iki çalışma tüm konuları usûlcülük noktasında değerlendirirken bizim çalışmamızda sadece ictihad ve taklit anlayışı derinlemesine tahlil edilmeye çalışılacaktır. Aynı şekilde Arap aleminde ise Muhammed Abdülmün'im Ali Mütevellî, Abdurrahman en-Nahlâvî, Hasan Sâlih, Tâceddîn es-Sübkî üzerine çalışmalar yapmışsa da bizim çalışacağımız konu müellifin ictihad ve taklid anlayışını yansıtmaları açısından tamamen özgün bir yer tutmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM
TÂCEDDÎN ES-SÜBKÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ



İslâm düşüncesinin önemli yapı taşlarından biri olan fıkıh usûlü alanında özgün katkılar sunmuş âlimlerden biri de Tâceddîn es-Sübki'dir. Onun ilmî şahsiyetini ve eserlerini doğru değerlendirebilmek için öncelikle yaşadığı tarihsel bağlamın ve sosyal-siyasal çevrenin göz önünde bulundurulması elzemdir. Bu bölümde, XIV. yüzyıl Memlûkler döneminin siyasî, sosyal, dinî ve ilmî şartları çerçevesinde Sübki'nin hayatı, ilmî gelişimi, üstlendiği görevler ve özellikle fıkıh usûlü sahasındaki en önemli eseri olan *Cem'u'l-cevâmi'* incelenecektir. Böylelikle Tâceddîn es-Sübki'nin düşünsel arka planı ile entelektüel etkisi arasındaki bağ ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ayrıca onun ilmî otoritesini şekillendiren hocaları ve talebeleriyle olan ilişkileri, döneminin medrese yapısı ve ilim atmosferi bağlamında değerlendirilecektir. Eserleri üzerinden yapılan şerh ve haşiyelere de yer verilerek, Tâceddîn es-Sübki'nin literatürdeki etkisi bütüncül bir bakışla ele alınacaktır.

1.1. Dönemin Siyasi, Sosyal, Dini ve İlmî Durumu

1.1.1. Siyasi Durum

Tâceddîn es-Sübki'nin ictihad ve taklid konusundaki yaklaşımını değerlendirirken, onun yaşadığı Memlûkler dönemi şartlarını göz önünde bulundurmak gerekir. Sübki 14. yüzyılda, Moğol istilaları sonucunda Bağdat'ın düşüşüyle İslam ilim merkezlerinin Mısır-Şam eksenine kaydığı, Kahire ve Dımaşk gibi şehirlerin ön plana çıktığı bir ilim muhitinde yetişmiştir. Sübki, Memlûkler döneminin, özellikle Bahri Memlûkler olarak bilinen ilk devrinde yaşamıştır. Memlûk sultanları ilim adamlarına büyük hürmet gösterip onları himaye etmiş; nitekim Sübki ve ailesinden pek çok âlim devlet hizmetinde kadılık görevlerine getirilmiştir. Bu dönemde siyasi çalkantılar ve yeni güç dengeleri, dini-ilmî otoritenin korunması ihtiyacını artırmıştır. Sübki'nin Kahire ve Şam'daki önde gelen medreselerde ders vermesi ve en yüksek yargı makamı olan Kâdı'l-kudât (başkadı) mevkiine kadar yükselmesi, onun hem ilmi hem de idari otorite sahibi bir şahsiyet olduğunu gösterir. Dolayısıyla Sübki'nin ictihad ve taklid anlayışı, bir yandan böylesi bir ilmi canlılığın ve kurumsal otoritenin bulunduğu ortamda şekillenmiş, diğer yandan da dönemin birikmiş fıkıh mirasını disiplin altına alma ve koruma gayretine cevap vermiştir. Ancak bu dönem, siyasi istikrarsızlıkların, sultan değişikliklerinin ve saray entrikalarının sıkça görüldüğü bir zaman dilimidir.¹² Devlet yönetimi gelenek haline gelen

¹² el-Hasenât, *Menhec*, 13.

ihtilallerle¹³ çoğu zaman emirlerin etkisi altındaydı ve bu da ilmiye sınıfı üzerinde dolaylı bir baskı oluşturunuyordu. Öyle ki Bahri Memlûklüler döneminde yirmi dokuz sultan değişmiştir.¹⁴ Sultanların birbirini hızlı şekilde takip ettiği bu süreçte, ulema ile siyasi otorite arasındaki ilişkiler dikkat çekicidir. Bazı âlimler saraya yakın dururken, bazıları ilmi bağımsızlığını korumaya çalışmıştır. Sübkî, bu ikinci gruba mensuptur.¹⁵ Dönemin çalkantılarına rağmen medreselerde ders vermeye, eser telif etmeye ve kadılık gibi görevler üstlenmeye devam etmiştir. Ancak zaman zaman görevden alınmış, bu da onun siyaset karşısındaki mesafeli duruşunu göstermiştir.¹⁶ Bu dönemde yaşayan âlimlerin birçoğu gibi o da, siyasi iktidarın değişkenliğine rağmen ilim merkezli bir tavır benimsemiş; hilâfet otoritesinin zayıflamasıyla birlikte fıkıh ve usul ilminin daha çok medrese eksenli bir yapılanmayla ayakta kaldığına şahitlik etmiştir.¹⁷ Özetle, Tâceddîn es-Sübkî'nin yaşadığı dönem, siyasi çalkantılarla dolu bir zaman dilimi olmakla birlikte, onun ilmî üretkenliğini engellememiş; aksine bu atmosfer, onun ilmi ciddiyetini ve bağımsız duruşunu daha da belirgin hâle getirmiştir.

1.1.2. Sosyal Durum

XIV. yüzyıl Memlûkler dönemi, şehir merkezli ve çok katmanlı bir sosyal yapıya sahipti. Toplum; yöneticiler (sultan ve emirler), ulemâ, tüccarlar, zanaatkârlar ve halktan oluşan farklı sosyal tabakalardan meydana geliyordu.¹⁸ Sosyal sınıflar arasındaki etkileşim, özellikle şehirlerde oldukça belirgindi. Şehir hayatı canlıydı. Pazarlar, çarşılar, hanlar, hamamlar, çeşmeler ve diğer kamusal alanlar, halkın alışveriş yaptığı, dinlendiği, haberleştiği ve vakit geçirdiği yerlerdi. Sosyal hayatın önemli bir yönü de bu mekânlarda kurulan gündelik insan ilişkileriydi. Ticarete dayalı ekonomik hareketlilik, sosyal tabakaların birbirleriyle iç içe yaşamasına zemin hazırlıyordu.¹⁹ Eğitim kurumları da sosyal hayatın önemli bir parçasıydı. Medreseler yalnızca ilim yuvası değil, aynı zamanda kültürel etkileşimin yaşandığı, talebelerin gündelik hayata hazırlandığı merkezlerdi. Müderrisler ve öğrenciler, toplumun entelektüel sınıfını oluşturunuyordu ve sosyal hayatta da itibarlı bir konuma sahipti.²⁰

¹³ Bekir Karadağ, *Hadisle Fıkıhı buluşturan Bir Memlûk Hanefî Fakihî Bedruddîn Aynî* (İstanbul: İfav, 2019), 42.

¹⁴ Karadağ, *Bedruddîn Aynî*, 42.

¹⁵ el-Hasenât, *Menhec*, 20.

¹⁶ el-Hasenât, *Menhec*, 21.

¹⁷ el-Hasenât, *Menhec*, 22.

¹⁸ el-Hasenât, *Menhec*, 23-24.

¹⁹ Karadağ, *Bedruddîn Aynî*, 44.

²⁰ el-Hasenât, *Menhec*, 27.

Ulaşım ve mimari açıdan şehirler, vakıflar aracılığıyla ayakta duruyor; yol, köprü, çeşme gibi kamu hizmetleri halkın kullanımına sunuluyordu.²¹ Bu durum, şehir hayatında sosyal dayanışmanın ve kamu yararına yapılan hizmetlerin kurumsallaştığını göstermektedir.²²

1.1.3. Dini ve İlmi Durum

Sübkî ailesinin yaşadığı dönemde Mısır, Memlûklüler hakimiyetinde idi. Memlûklü sultanları ilim ehline son derece hürmet ederler ve ilmî çalışmalara destek verirlerdi.²³ Sübkî ailesi de devlet tarafından taltif edilmiş ve birçoğu kadılık makamına layık görülmüştür.²⁴ Daha sonra Şam'a yerleşen Tâceddîn es-Sübkî'nin yaşadığı dönem itibariyle Şam bir ilim merkezi hüviyetinde idi. Her alanda alimler ve medreseler bulunmaktaydı. Bu medreselerin başlıcaları, Sultan Baybars (ö. 676/1277) tarafından hicri 662 yılında yaptırılan Zahirîyye Medresesidir. Burada birçok ilim dalıyla ilgili ana kaynaklardan oluşan geniş bir kütüphane vardı. Ayrıca medresede Hanefî ve Şâfiî fikhî yanında hadis ve kıraat ilimleri de okutuluyordu.²⁵ Bir diğeri ise Nâsırıyye Medresesidir. Adil Ketboğa (ö. 702/1302) tarafından yapımına başlanılıp Nâsır Muhammed b. Kalavûn (ö. 693/1293) tarafından hicri 703 yılında tamamlanan medresede dört mezhebe dair dersler verilirdi. Mansûriyye medresesi ise Sultan Melik Mansûr Kalavûn tarafından inşa ettirilmiştir. Bu medresede dört mezhep fikhî ders olarak işlenirdi, bunun yanında tıp, hadis ve tefsir dersleri de verilirdi. Bir diğeri ilim merkezi ise, Sultan Muhammed Kalavûn'un kızı ve Melik Timur el-Hicâzî'nin hanımı Tatar el-Hicâziye tarafından yaptırılan Hicâziye Medresesidir. Burada da Mâlikî ve Şâfiî fikhî okutulurdu. Ayrıca ana kaynaklardan oluşan kıymetli bir kütüphane vardı. Son olarak zikredeceğimiz medrese, Sultan Hasan b. en-Nâsır Muhammed Medresesidir. Aslında buna külliye demek daha doğrudur. Hicri 758 yılında inşasına başlanılan medrese zamanının en ihtişamlı ilmi yapısıdır. Külliyyede dört ayrı merkez bulunmakta ve bunların her birinde dört meşhur fıkıh mezhebi dersleri okutulmaktaydı. Bu medreseden İslam aleminin saygı duyduğu birçok kıymetli alim yetişmiştir. Bazılarını sayacak olursak, büyük Şafii alimlerinden İbnu'r-Rif'a (ö. 645/1247) ve İbnu'z-Zemlekânî (ö. 727/1327), İbnu't-Teymiyye (ö. 728/1328), el-

²¹ Karadağ, *Bedruddîn Aynî*, 44.

²² Karadağ, *Bedruddîn Aynî*, 44.

²³ Ebû Nasr Tâceddîn Abdü'l-Vehhâb b. Alî b. Abdî'l-Kâfi b. Ali b. Temmâm b. Yûsuf b. Mûsa b. Temmâm es-Sübkî, *Raf'u'l-hâcib an muhtasari İbni'l-Hâcib* (Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1999), 1/40.

²⁴ es-Sübkî, *Raf'u'l-hâcib*, 1/40.

²⁵ el-Hasenât, *Menhec*, 29.

İsnevî (ö. 772/1370), ibn Kesîr (ö. 774/1373) bunlardan sadece birkaçıdır.²⁶ Bu dönem, memzûc yöntemle kaleme alınan usûl eserlerinin yaygınlaştığı, özellikle mutlak müctehidin varlığı, zamanın müctehidsiz geçip geçemeyeceği gibi meselelerin ilmî çevrelerde yoğun biçimde tartışıldığı bir devirdir.²⁷ Bu sebeple, bu dönemde kaleme alınan icthad ve taklîd konulu eserler, döneminin ilmî yönelimleri açısından büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda Tâceddîn es-Sübkî'nin icthad ve taklid anlayışını ele alan bu çalışma, onun içinde bulunduğu dönemin ilmî yönelimlerini yansıtması ve söz konusu tartışmalardaki duruşunun anlaşılmasına katkı sunması bakımından anlamlı bir yer teşkil etmektedir.

1.2. Tâceddîn es-Sübkî'nin Hayatı ve Eserleri

1.2.1. Hayatı

Tam adı Ebû Nasr Tâceddîn Abdü'l-Vehhâb b. Alî b. Abdi'l-Kâfi b. Ali b. Temmâm b. Yûsuf b. Mûsa b. Temmâm es-Sübkî²⁸ el-Ensârî el-Eş'arî eş-Şâfiî'dir.²⁹ Tabakat kitaplarında lakabı *kâdî'l-kudât*, künyesi ise Ebu Nasr olarak geçen³⁰ Tâceddîn es-Sübkî, İbn-ü's-Sübkî diye meşhur olmuştur.³¹ Mısır'ın bir köyü olan *Sübk*'de³² doğduğu kabul edilen Tâceddîn es-Sübkî'nin doğum tarihi ile ilgili üç farklı görüş bulunmaktadır. İbni Hacer'e (ö. 852/1449) göre hicri 727 yılında, hocası hem de babasının arkadaşı olan Zehebî (ö. 748/1348) göre 728 yılında, Suyûtî 'ye (ö. 911/1505) göre ise 729 yılında,³³ doğduğu ifade edilmiştir.³⁴ Hicri 771 yılında Şam'da taun hastalığından vefat eden Tâceddîn es-Sübkî'nin kabri Şam'da Kâsiyun dağı eteklerinde bulunmaktadır.³⁵

Sübkî ailesi hicrî altıncı ve yedinci asırda önemli ilmi çalışmalar yapan müstesna bir ailedir. Bilindiği kadarıyla ailenin bilinen büyüğü Zeynüddîn Ebu Muhammed Abdü'l-Kâfi b. Ali b. Temmâm es-Sübkî'dir (ö. 735/1334).³⁶ Tâceddîn es-Sübkî bu

²⁶ el-Hasenât, *Menhec*, 32-33.

²⁷ Şahin Khanjanov. *Memlûkler Dönemi Hanefilerinde İctihad Ve Taklid Tartışmaları* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 294-295.

²⁸ Ahmed b. Abdîrrahîm el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi*' (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l- 'ilmiyye, 2013), 6.

²⁹ el-Makdisî, *ed-Dürerü'l-levâmi* ', 1/31.

³⁰ es-Sübkî, *Raf'u'l-hâcib*, 1/59.

³¹ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi* ', 6.

³² Celal Muhammed b. Ahmed el- Mahallî, , *el-Bedru't-tâli' şerhu Cem'ı'l-cevami* ' (İstanbul: Hâşimî Yayınevi, 2023), 1/17.

³³ es-Sübkî, *Raf'u'l-hâcib*, 1/61.

³⁴ el-Makdisî, *ed-Dürerü'l-levâmi* ', 1/32.

³⁵ es-Sübkî, *Raf'u'l-hâcib*, 1/62.

³⁶ Takıyyüddin es-Sübkî-Tâceddin es-Sübkî, *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc* (Beyrut: Dâru İbni Hazm, 2011), 1/23.

zatin torunudur. Babası Takıyyüddîn es-Sübkî (ö. 756/1355) de zamanının ileri gelen alimlerindenidir. Dimyâtî (ö. 1117/1705), Takıyyüddîn es-Sübkî'nin ismine *Ensârî* ziyadesini de eklemektedir. Herhangi bir şekilde birisi kendisine kötü söz söyler de bu sayede *Ensar*'ı da işe dahil eder korkusuyla Takıyyüddîn es-Sübkî ise kendi ismini hiçbir zaman bu şekilde yazmamıştır. Yine olabilir ki, kendi ailesinin *Ensar*'dan olmama ihtimaline binaen kendilerinden olmadığı bir kavme nisbet edilme korkusuyla *Ensârî* ismini eklememiştir.³⁷ Takıyyüddîn es-Sübkî, Kahire'de ve Dımaşk'ta (Şam) bulunan zamanın ileri gelen alimlerinden dil, fıkıh, usûl, tefsir ve hadis alanlarında eğitim almıştır.³⁸ Sübkî, babasının 706 yılında hadis ilmi tahsili için Şam'a gittiğini ve bir yıl sonra da tekrar Kahire'ye döndüğünü anlatır.³⁹ Daha sonra da beraber Şam'a yerleştiklerinden bahseder.

1.2.2. İlmi Kişiliği

1.2.2.1. Eğitimi

Sübkî çok küçük yaşlarda ilim tahsiline başlamış ve Kur'an-ı Kerimi erken yaşta ezberlemiştir. Bir ilim ailesi olması hasebiyle⁴⁰ ilk olarak babası Takıyyüddîn es-Sübkî'den Akâid dersleri ve Arapça kaideleri ile ilgili eğitim almıştır.⁴¹ Kendi ifadesiyle babası onun ilimle meşgul olması için çok uyumaktan uzak durmasını ve ciddi şekilde çalışmasını tavsiye eder, aynı zamanda da kendisiyle münazara ve münakaşa konusunda antrenmanlar yaparmış.⁴² Yaklaşık on yaşlarında iken babası ile Kahire'den Dımaşk'a (Şam) taşınmış ve dönemin ileri gelen alimlerinden ders okuyup tedrisatını burada tamamlamıştır.⁴³ Babasının da zamanın ileri gelen alimlerinden olması onun daha küçük yaşta büyük alimlerle tanış olmasına ve onların ilimlerinden istifade etmesine bu sayede ilmi gelişimini her alanda ehlinde alarak tamamlamasına vesile olmuştur. Zaten babası da ilmi alimlerden alma noktasında kendisini teşvik eder ve bunun için imkan hazırlamış.⁴⁴

İlmin ve alimin itibar gördüğü bir devirde yaşamak şüphesiz ki Tâceddîn es-Sübkî için önemli bir fırsattı. Bu alimlerden biri de hiç şüphesiz babası Takıyyüddîn

³⁷ es-Sübkî, *Raf'u'l-hâcib*, 1/59.

³⁸ Takıyyüddîn es-Sübkî- Tâceddîn es-Sübkî, *el-İbhâc*, 1/24.

³⁹ Takıyyüddîn es-Sübkî- Tâceddîn es-Sübkî, *el-İbhâc*, 1/24.

⁴⁰ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 1/19.

⁴¹ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi*, 6.

⁴² el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 1/19.

⁴³ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi*, 6.

⁴⁴ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 1/19.

es-Sübkî idi. Babasının kendisine *yavrucuğum oyun oynayarak bile olsa seher vaktini kaçırma, yazıklar olsun o seher vaktini uyku ile geçirenlere* şeklinde tembih ettiğini nakletmektedir.⁴⁵ Babasının yanında devrin çok kıymetli alimlerinden dersler okudu.

1.2.2.2. Hocaları

Kendisinin de hayır ve minnetle bahsettiği hocalarından sadece bazılarını zikretmekle yetineceğiz.

İmam Zehebî (ö. 748/1348): Tâceddîn es-Sübkî, İmam Zehebî'den tarih, cerh, ta'dîl, hadîs ve hadîs ravilerinin hallerini bilmekle ilgili ilim öğrendi.⁴⁶

Cemâlû'd-Dîn el-Mizzî (ö. 742/1341): Tâceddîn es-Sübkî hadis ve rical ilmi ile ilgili dersleri hocası el-Mizzî'den okudu.⁴⁷

Yusuf b. Hayyân (ö. 745/1344): Tâceddîn es-Sübkî Arap dili ve edebiyatında üstat olan İbn Hayyân'dan sarf ve nahivle birlikte Arap dilinin inceliklerini okudu.⁴⁸

Abdurrahman b. Nakîb (ö. 745/1344): İmam Nevevî'nin de arkadaşı olan Abdurrahman b. Nakîb Şâfiî fakihlerindendi. Aynı zamanda kadılık da yapmıştır. Tâceddîn es-Sübkî Şâfiî fikhını İbn-u Nakîb'ten okumuş, henüz 18 yaşına ulaşmadan fetva icazeti almıştır.⁴⁹

1.2.2.3. Talebeleri

Tâceddîn es-Sübkî, asrının çok kıymetli alimlerinden dersler aldığı gibi çok kıymetli talebeler de yetiştirdi. Hayatının tamamı ders okuma ve okutma, eser yazma ve fetva ile geçti dense yeridir. Bu sürede yüzlerce öğrenci okuttu. Ama bunların tamamını saymak burada pek mümkün gözükmemektedir. Bu sebeple öne çıkan bazı talebelerini kısaca zikretmekle yetineceğiz.

Şemsuddîn el-Gazzî (ö. 770/1368): Şâfiî mezhebi fıkıh âlimlerinden olup tam adı Muhammed bin Halef bin Kâmil bin Atâullah'dır. Künyesi Ebû Abdullah olup, Şemseddîn lakabı ile tanınırdı. Aslen Gazze doğumludur. İlim öğrenmek için

⁴⁵ el-Hasenât, *Menhec*, 45.

⁴⁶ es-Sübkî, *Raf'u'l-hâcib*, 175; es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 70.

⁴⁷ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 71; es-Sübkî, *Raf'u'l-hâcib*, 173; ⁴⁸ Ebû Nasr Tâceddîn Abdü'l-Vehhâb b. Alî b. Abdî'l-Kâfi b. Ali b. Temmâm b. Yûsuf b. Mûsa b. Temmâm es-Sübkî, *Tevşihu't-tashîh* (Kuveyt: Mektebetu İmam ez-Zehebî, 2022), 1/20.

⁴⁸ es-Sübkî, *Raf'u'l-hâcib*, 174; el-Hasenât, *Menhec*, 47-48; es-Sübkî, *Tevşihu't-tashîh*, 1/20.

⁴⁹ el-Hasenât, *Menhec*, 47-48; es-Sübkî, *Raf'u'l-hâcib*, 174; es-Sübkî, *Tevşihu't-tashîh*, 1/20.

Dımaşk'a geldi ve uzun müddet orada kalıp, ilimle meşgul oldu. Tâceddîn es-Sübkî kendisi hakkında *ilim yolculuğunda önemli bir dostumdu* ifadesini kullanmıştır.⁵⁰

İbn Sened b. Temim el-Lahmî (ö. 790/1388): Tâceddîn es-Sübkî, yazdığı eserleri İbn Sened ile müzakere ediyor ve değerlendirmelerde bulunuyordu. Aynı zamanda yargılama alanında bazı vazifeleri de ona tevdi etmişti.⁵¹

İbn Şerîşî (ö. 795/1392): Daima ders halkalarına katılan kendisinden ilim alan bir dostu idi.⁵²

Şerefu'd-Dîn el-Gazzî (ö. 799/1396): Şam alimlerinden ilim öğrendi. Fıkıh ve usûl alanında Tâceddîn es-Sübkî'den dersler aldı. Şam Emevî Camii'nde dersler verdi. Şerefu'd-Dîn el-Gazzî *şerhu'l-minhâc, eş-şerhu'l-kebîr, el-mütevassıt ve es-sagîr* eserlerinin müellifidir. Mihne dönemlerinde hocası Tâceddîn es-Sübkî'ye destek olmuş ve onu müdafaa etmiştir.⁵³

İbn Cebbâb (ö. 800/1397): Tâceddîn es-Sübkî'nin mihne yıllarında kendisine arkadaşlık yapmış, yakın dostluklar kurmuş ve ondan fıkıh öğrenmiştir.⁵⁴

el-Ayzerî (ö. 808/1405): Tâceddîn es-Sübkî'den dersler okumuş ve *Cem'u'l-cevâmi'* üzerine *Teşnîfu'l-mesâmi' fî şerhi Cem'i'l-cevâmi'* isimli bir şerh yazmıştır. Aynı şekilde *Cem'u'l-cevâmi'* metni üzerine yaptığı itirazları, *el-Burûku'l-levâmi' fî-mâ evrade 'alâ Cem'i'l-cevâmi'* adını verdiği eserinde toplamıştır. Tâceddîn es-Sübkî ise bu itirazlara cevap olarak *Men'u'l-mevâni' 'an-Cem'i'l-cevâmi'* eserini kaleme almıştır.⁵⁵

el-Feyrûzâbâdî (ö. 817/1414): Kendi döneminin önemli lügat alimlerindendi. el-Feyrûzâbâdî *el-Kâmûsu'l-Muhît* eserinin müellifidir.⁵⁶

İbn Sened (ö. 790/1388): Tâceddîn es-Sübkî'nin eserlerini kendisine okuduğu arkadaşı idi.⁵⁷

Muhammed b. Ebû Bekir b. Abdi'l-Azîz b. Cemâa (ö. 819/1416): Döneminin en önemli alimlerinden dersler okumuş ve yüze yakın eser telif etmiştir. Fıkıh, hadis,

⁵⁰ el-Hasenât, *Menhec*, 49; es-Sübkî, *Tevşîhu't-tashîh*, 1/22.

⁵¹ Tâceddîn es-Sübkî, *Tevşîhu't-tashîh*, 1/22.

⁵² el-Hasenât, *Menhec*, 51.

⁵³ el-Hasenât, *Menhec*, 51.

⁵⁴ el-Hasenât, *Menhec*, 51.

⁵⁵ el-Hasenât, *Menhec*, 51.

⁵⁶ es-Sübkî, *Tevşîhu't-tashîh*, 1/23.

⁵⁷ es-Sübkî, *Tevşîhu't-tashîh*, 1/22.

tefsir ve usûl-ü fıkıh alanında şöhret bulmuştur. *Cem‘u‘l-cevâmi‘*‘e bazı nükteler ekleyerek şerh yazmıştır.⁵⁸

1.2.2.4. İlmî Konumu ve Âlimlerin Onun Hakkındaki Övgüleri

Tâceddîn es-Sübkî'nin ilmî konumu ve toplumdaki yüksek itibarı, Allah Teâlâ'nın lütfu ve babası Şeyhülislâm Takıyyüddîn es-Sübkî'nin sağladığı ilmî eğitim ve terbiyenin bir sonucudur. Küçük yaşlardan itibaren aldığı sağlam eğitim, onun erken yaşta parlak bir ilim yolculuğu yapmasına ve akranları arasında öne çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁵⁹

Henüz on sekiz yaşına gelmeden fetva verme yetkisi verilmiş, yirmili yaşlarının başında ise ilmî eserler telif etmeye başlamıştır. Babasının hayatında ismi duyulmuş ve ünü yayılmış, babası da bu başarısını büyük bir memnuniyetle karşılamıştır. Bu sebeple tabakat ve biyografi kitaplarında ona dair övgü ve takdir ifadelerinin bolca yer alması şaşırtıcı değildir. Bu eserlerde, hem çağdaşlarının hem de sonraki dönem büyük âlimlerinin onun ilmî şahsiyetine olan takdirini gösteren çok sayıda alıntı bulunmaktadır.⁶⁰

1.2.3. Üstlendiği Görevler ve Yaşadığı Sıkıntılar

1.2.3.1. Dini Eğitim

Tâceddîn es-Sübkî, hayatı boyunca ilmî ve idarî sahalarda pek çok önemli görevde bulunmuştur. Babası Takıyyüddîn es-Sübkî'nin ilmî mirasını devralmakla kalmamış, kendi döneminde de geniş bir etki alanı oluşturmuştur. İbn Cümle'nin (ö. 738/1338) vefatını müteakip Dımaşk'taki Emevî Camii'nin kitabet görevine getirilmiş ve bu vesileyle şehrin en gözde dinî merkezlerinden birinin yönetiminde söz sahibi olmuştur.⁶¹ Ayrıca Emevî Cami'inde hatiplik vazifesi de yapmış ve döneminin seçkin âlim ve talebelerinin rağbet ettiği pek çok önemli medresede müderrislik ve şeyhlik yapmıştır. Bu kurumlar arasında Hadîsü'l-Eşrefiyye, el-Emîniyye, et-Takviyye, ed-Dımağîyye, eş-Şâmiyye el-Berrâniyye, el-‘Adiliyye el-Kübrâ, el-Ezrâviyye, el-‘Azîziyye, el-Gazâliyye, el-Mesrûriyye ve en-Nâsiriyye el-Cevvâniyye gibi medreseler öne çıkmaktadır. Tâceddîn es-Sübkî bu kurumlarda yürüttüğü ders

⁵⁸ es-Sübkî, *Cem‘u‘l-cevâmi‘*, 72.

⁵⁹ es-Sübkî, *Tevşîhu‘t-tashîh*, 1/23.

⁶⁰ es-Sübkî, *Tevşîhu‘t-tashîh*, 1/23-24.

⁶¹ es-Sübkî, *Tevşîhu‘t-tashîh*, 1/27.

faaliyetleriyle hem ilmî otoritesini pekiştirmiş hem de sonraki nesillere aktarılan güçlü bir ilmî miras bırakmıştır.⁶²

Mısır'da da ilmi faaliyetlerine devam eden Sübkî, burada Şeyhûniyye Medresesi'nde, İbn Tûlûn Camii'nde ve Şâfiî Camii'nde müderrislik yapmıştır. Bunun yanı sıra çeşitli idarî ve kazâî görevlerde de bulunmuştur.⁶³

1.2.3.2. Yargı

Tâceddîn es-Sübkî, sadece ilmî faaliyetlerde bulunmamış hukuk alanındaki yetkinliği ile öne çıkarak yargı görevlerinde de bulunmuştur. Özellikle Şam nâibi adına Dârü'l-Adl'de yürüttüğü *Mevkû'd-Ders* görevi dikkat çekicidir.⁶⁴ Bu makam, nâib adına halktan gelen arzu halleri değerlendirme, imzalama ve hüküm verme yetkisini içeren son derece itibarlı bir konumdur.⁶⁵ Ayrıca zaman zaman babasının yerine hüküm verme yetkisini üstlenmiş ve birkaç kez Şam Kâdî'l-Kudâtılığı (Baş kadılık) makamına tayin edilmiştir.⁶⁶ Tâceddîn es-Sübkî de Kahire ve Şam'da müderrislik ve kadılık makamlarında bulunmuştur.⁶⁷

1.2.3.3. Karşılaştığı Sıkıntılar ve Görevden Alınmaları

Tâceddîn es-Sübkî'nin genç yaşta öne çıkması, ilmî ve sosyal alandaki itibarlı konumu, hak ettiği yüksek mevkii, üstlendiği idarî, kazâî ve ilmî görevler birçok çağdaşının ulaşamadığı seviyelerdeydi. Bu durum, kaçınılmaz olarak birtakım kıskançlıkların ve düşmanlıkların hedefi hâline gelmesine sebep oldu. Nitekim onun bu hızlı yükselişi, haset sahiplerini ve kötü niyetli kimseleri harekete geçirmiş, Sübkî'ye karşı düşmanca tavırlar sergilenmiştir. Bu düşmanlık, özellikle hicrî 756 senesinde Şam'da kadılık görevine getirilmesiyle açıkça gün yüzüne çıkmıştır. Rakipleri, bu dönemde ona karşı iftiralar atmış, şüpheler uyandırmış, takva ve adaletine dil uzatmışlardır. Hatta öyle ki, İslâm'ı ve inancı hakkında dahi ithamda bulunmuşlar, onu küfürle suçlamaya kadar gitmişlerdir.⁶⁸

Bu iftiraların neticesinde Sübkî, defalarca kadılık görevinden azledilmiştir. İlk olarak hicrî 759 yılında görevden alınmış, ardından Mısır'a gitmiş ve orada kısa bir

⁶² es-Sübkî, *Tevşîhu't-tashîh*, 1/27.

⁶³ es-Sübkî, *Tevşîhu't-tashîh*, 1/27.

⁶⁴ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 75; el-Hasenât, *Menhec*, 71.

⁶⁵ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 75.

⁶⁶ es-Sübkî, *Tevşîhu't-tashîh*, 1/27-28.

⁶⁷ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 76.

⁶⁸ es-Sübkî, *Tevşîhu't-tashîh*, 1/28.

süre kalmıştır. Aynı yıl yeniden kadılık görevine iade edilse de hicrî 763 yılında, bu sefer kardeşi Bahâuddîn (ö. 773/1372) de görevden azledilmiş, Mısır'a dönerek bu kez kardeşinin görevlerini üstlenmiştir. Bu durum, hicrî 764 yılına kadar devam etmiştir. Bu yıl tekrar Şam'da kadılık görevine çağrılmış, ancak ilk etapta bu görevi kabul etmek istememiştir. Israrlı talepler neticesinde istemeyerek kabul etmiş, fakat üçüncü kez hicrî 769 yılında görevden alınmıştır. Bu son görevden alınması, hem en sonuncusu hem de en ağır olanıdır. Zira yalnızca görevden alınmakla kalmamış; tutuklanması, mal varlığının müsaderesi ve evlerinin mühürlenmesi emredilmiştir.⁶⁹

Hakkında ileri sürülen asılsız suçlamalarla ilgili olarak Dımaşk'taki nâibin sarayında kendisi için birçok yargı meclisi kurulmuştur. Bu meclislerde kendisini savunmuş ve ileri sürülen iddialara karşı sağlam delillerle cevap vermiştir. Gerçekler ortaya çıkınca iddiaların asılsız olduğu anlaşılmıştır. Ancak başını İbn Revâhibî'nin çektiği hasetçileri onu rahat bırakmamış; neticede hâkim İbnü'l-Kâdı el-Cebelî'nin (ö. 771/1370) emriyle hicrî 770 yılında tutuklanarak Dımaşk kalesinde seksen gün hapsedilmiştir.⁷⁰

Daha sonra Kahire'ye sevk edilmiş ve burada üst düzey âlimlerin katıldığı bir mecliste hakkında tekrar hüküm verilmiştir. Bu mecliste, kendisine isnat edilen suçların ne azledilmesini ne de hapsedilmesini gerektirmediği ortaya konmuş, el-Cebelî'nin verdiği hüküm geçersiz sayılmıştır. Ardından Tâceddîn es-Sübkî, şeref ve itibarı iade edilerek görevlerine geri döndürülmüştür. Bütün bu süreç boyunca Tâceddîn es-Sübkî büyük bir sabır ve metanet sergilemiş, ilmî dirayeti ve cesaretiyle hasımlarını susturmuş, sayıca fazla olmalarına rağmen onları ilmiyle mağlup etmiştir.⁷¹

Onun maruz kaldığı bu denli sıkıntı ve musibetler, kendisinden önceki hiçbir kadının yaşamadığı türdendir. Zira elde ettiği görev ve otoritenin, kendi döneminde başka birisine nasip olmadığı bilinmektedir.⁷²

⁶⁹ es-Sübkî, *Tevşîhu't-tashîh*, 1/28.

⁷⁰ es-Sübkî, *Cem 'u'l-cevâmi'*, 76.

⁷¹ es-Sübkî, *Cem 'u'l-cevâmi'*, 76; Ebü'l-Meâlî Kemâlüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Makdisî, *ed-Dürerü'l-levâmi' bi-tahrîri Cem 'i'l-cevâmi'* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2020), 1/53.

⁷² es-Sübkî, *Tevşîhu't-tashîh*, 1/28-29.

1.2.4. Tâceddîn es-Sübkî'nin Eserleri

Tâceddîn es-Sübkî, İslam düşünce geleneğinde usûl, fıkıh, hadis, nahiv, tarih, edebiyat ve kelam gibi birçok alanda eser vermiş seçkin bir âlimdir.⁷³ Ancak onun ilmi şahsiyetini öne çıkaran yönlerden biri de, özellikle fıkıh ve usûl alanındaki yoğun çalışmalarıdır. Bu nedenle, bu bölümde yalnızca onun fıkıh usûlüne dair kaleme aldığı beş eser üzerinde durulacak, diğer ilim dallarına dair telifleri bu çalışmanın kapsamı dışında bırakılacaktır. İlk olarak da çalışmamızın odaklandığı *Cem‘u‘l-cevâmi‘* adlı eser ele alınacaktır.

1.2.4.1. Cem‘u‘l-Cevâmi‘ fi Usûli‘l-Fıkıh

Tâceddîn es-Sübkî'nin fıkıh usûlü alanındaki en meşhur ve etkili eserlerinden biri olan *Cem‘u‘l-cevâmi‘*, bir mukaddime ve yedi bölümden oluşmaktadır.⁷⁴ Tâceddîn es-Sübkî'nin daha önce bu alanda kaleme aldığı eserlerin olgunlaşma evresinde yazılmış olması, bu eseri özel bir konuma taşımaktadır. Tâceddîn es-Sübkî, *Cem‘u‘l-cevâmi‘* adlı eserini telif ederken yaklaşık yüz kaynaktan istifade etmiş ve bu eserinde usûlü fıkıh, usûl-ı dîn ve tasavvufa dair temel meseleleri özlü bir biçimde derlemiştir.⁷⁵ Bu sebeple eserin *Cem‘u‘l-cevâmi‘* olarak isimlendirildiği söylenmiştir.⁷⁶ Bu yönüyle eser, sadece konuların içeriğiyle değil, aynı zamanda metodolojik kapsamıyla da dikkat çekmektedir.⁷⁷

Tâceddîn es-Sübkî bu eserinde elde ettiği ilmi kudretiyle usûl hakkında ortaya konan meseleler ve görüşleri özet halinde toplamayı amaçlamıştır.⁷⁸ *Cem‘u‘l-cevâmi‘*, eserin yazıldığı dönemin ilmi atmosferinde, Tâceddîn es-Sübkî'nin usûl alanındaki ilk çalışmaları üzerine inşa ettiği bir metin olarak karşımıza çıkar. Bu eser, usûl-ü fıkıh ve usûl-ü dîn⁷⁹ konularında muhtasar⁸⁰ bir derleme niteliği taşır ve aşağıdaki özellikleri ile dikkat çeker:⁸¹

Kapsayıcılık: *Cem‘u‘l-cevâmi‘*, fıkıh usulü alanındaki meseleleri ve bu meseleler etrafındaki farklı görüşleri özlü bir biçimde sunar. Kısa ve özlü yapısı, özellikle öğrenciler tarafından kolaylıkla ezberlenmesine olanak sağlamıştır.

⁷³ es-Sübkî, *Cem‘u‘l-cevâmi‘*, 94-99.

⁷⁴ el-Makdisî, *ed-Dürerü‘l-levâmi‘*, 1/41-43; es-Sübkî, *Cem‘u‘l-cevâmi‘*, 177-181.

⁷⁵ el-Makdisî, *ed-Dürerü‘l-levâmi‘*, 1/74.

⁷⁶ el-Makdisî, *ed-Dürerü‘l-levâmi‘*, 1/74.

⁷⁷ es-Sübkî, *Cem‘u‘l-cevâmi‘*, 106.

⁷⁸ el-Makdisî, *ed-Dürerü‘l-levâmi‘*, 1/73 .

⁷⁹ el-Makdisî, *ed-Dürerü‘l-levâmi‘*, 1/73 .

⁸⁰ es-Sübkî, *Cem‘u‘l-cevâmi‘*, 119.

⁸¹ es-Sübkî, *Cem‘u‘l-cevâmi‘*, 120.

Metodolojik Derinlik: Tâceddîn es-Sübkî, yalnızca kendi görüşlerini değil, kendisinden önceki büyük âlimlerin fikirlerini de sistemli bir biçimde ortaya koyarak usûl tartışmalarına sağlam bir zemin hazırlamıştır.

Eğitsel Fonksiyon: Eser, hem klasik medrese müfredatında hem de çağdaş akademik çevrelerde sıklıkla başvurulana temel kaynaklardan biri hâline gelmiş, birçok ilim meclisinde ders kitabı olarak okutulmuştur.⁸²

Tâceddîn es-Sübkî'nin *Cem'u'l-cevâmi'* adlı eseri, usûlû fıkıh disiplininin derinlemesine anlaşılması açısından kritik bir öneme sahiptir. Tâceddîn es-Sübkî'nin fikirleri, sonraki nesillerin İslam hukukunu daha iyi kavrama ve yorumlama kabiliyetine önemli katkılar sunmuştur. *Cem'u'l-cevâmi'*, Tâceddîn es-Sübkî'nin entelektüel mirasını ve usûl alanındaki yerini anlamak açısından önemli bir belgedir.⁸³

Eserin ilmî kıymeti, içerdiği meselelerin kapsamlılığı ve ele alınışındaki dakiklikle belirginlik kazanmaktadır. Geniş muhtevası ve meseleleri sistematik bir şekilde sunması sayesinde, sonraki dönemlerde şerh ve hâşiye faaliyetlerine konu olan temel metinlerden biri hâline gelmiştir. Nitekim *Cem'u'l-Cevâmi'*, farklı dönemlerde birçok âlim tarafından şerh edilmiş; yapılan bu açıklamalar aracılığıyla hem metnin anlaşılması kolaylaştırılmış hem de usûl ilminin gelişimine önemli katkılar sağlanmıştır.⁸⁴ Tâceddîn es-Sübkî'nin *Cem'u'l-Cevâmi'* adlı eserinde, kendisinden önceki usûl âlimlerinden yaptığı nakiller aracılığıyla görüşlerin hangi kaynaklara dayandığını göstermeye özen göstermesi, eserin ilmî ve akademik bir metin olarak öne çıkmasını sağlamaktadır.⁸⁵

1.2.4.1.1. Cem'u'l-Cevâmi' Eseri Üzerine Yazılmış Şerhler

Cem'u'l-cevâmi' adlı esere birçok âlim tarafından çeşitli şerhler kaleme alınmıştır. Bunlar arasında en meşhur olanlar şunlardır:⁸⁶

1. *el-Levâmi' şerhu Cem'i'l-cevâmi'*, Amr b. İshâk el-Hindî el-Garnavî Sirâcü'd-Dîn el-Hanefî (ö.773/1371).

2. *Teşnîfü'l-mesâmi' bi-Cem'i'l-cevâmi'*, Bedrû'd-Dîn Ebi Abdullah Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî (ö.794/1391).

3. *Şerhu Cem'i'l-cevâmi'*, Muhammed b. Muhammed el-Gimârî (ö. 802/1399).

⁸² el-Makdisî, *ed-Dürerü'l-levâmi'*, 1/74.

⁸³ el-Makdisî, *ed-Dürerü'l-levâmi'*, 1/89-90.

⁸⁴ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 121.

⁸⁵ el-Makdisî, *ed-Dürerü'l-levâmi'*, 1/87.

⁸⁶ el-Makdisî, *ed-Dürerü'l-levâmi'*, 1/88-93; es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 121-132.

4. *el-Burûk el-levâmi' fîmâ evrade alâ Cem'î'l-cevâmi'* Muhammed b. Muhammed b. Hıdır el-'Ayzerî (ö. 808/1405).
5. *en-Necmü'l-lâmi' şerhu Cem'î'l-cevâmi'*, Muhammed b. Ebî Bekr b. Cemâa el-Kettânî (ö. 819/1416).
6. *ed-Durer ve'l-levâmi' bi-tahrîr-i şerhi Cem'î'l-cevâmi'*, Muhammed b. Muhammed el-Makdisî, meşhur ismiyle İbn Avcân (ö. 822/1419).
7. *el-Gaysü'l-hâmî' fî şerhi Cem'î'l-cevâmi'*, Ahmed b. Abdurrahîm Ebû Zur'a el-İrakî (ö. 826/1422).
8. *el-Bedru't-tâlî fî halli Cem'î'l-cevâmi'*, Muhammed b. Ahmed eş-Şâfî, meşhur ismiyle Celâl el-Mahallî (ö. 864/1459).
9. *Şerhu Cem'î'l-cevâmi'*, Şihâbuddin Ahmed b. Hüseyin er-Ramlî (ö. 844/1440).
10. *Luma'u'levâmi' fî tavzîhi Cem'î'l-cevâmi'*, Ahmed b. Hüseyin b. Erselân eş-Şâfî (ö. 844/1440).
11. *el-Barku'l-lâmi' fî dabti elfâzi Cem'î'l-cevâmi'*, Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Mahallî, Ebû't-Tayyib el-Mısırî eş-Şâfî (ö. 855/1451).
12. *el-Îcâzu'l-lâmi' alâ Cem'î'l-cevâmi'*, Ali b. Yusuf b. Ahmed el-Fazûlî el-Mısırî eş-Şâfî (860/1456).
13. *Şerhu Cem'î'l-cevâmi'*, İbrahim b. Amr Burhâneddin el-Bekâî (ö. 884/1479)
14. *ed-Diyâu'l-lâmi' fî şerhi'l-Cem'î'l-cevâmi'*, Ahmed b. Abdurrahman b. Musa el-Bezîlî (ö. 885/1480)
15. *Şerhu Cem'î'l-cevâmi'*, Ahmed b. İsmail el-Kurânî (ö. 893/1487)
16. *es-Simâru'l-bevâni' alâ usûli Cem'î'l-cevâmi'*, Halid b. Abdullah b. Ebî Bekr el-Ezherî (ö. 905/1499)
17. *ed-Düreru'l-levâmi' fî tahrîr-i Cem'î'l-cevâmi'*, Muhammed b. Muhammed Tahrîr el-Makdisî, meşhur adıyla İbn Ebi Şerif (ö. 905/1499)
18. *Şerhu Cem'î'l-cevâmi'*, Takıyyüddîn Ebû Bekr Muhammed b. Ebî'l-Latîf el-Haskefî (ö. 960/1552)
19. *Şerhu Cem'î'l-cevâmi'*, Abdu'l-Vehhâb b. Ahmed el-Hanefî eş-Şa'rânî (ö. 973/1565)
20. *el-Bedru't-tâlî fî halli Cem'î'l-cevâmi'*, Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şîrbînî (ö. 977/1569)
21. *el-Budûru'l-levâmi' min hudûri Cem'î'l-cevâmi'*, İbrahim el-Lekkânî el-Mısırî (ö. 1041/1631)

22. *el-Budûru 'l-levâmi' fî şerhi Cem 'i'l-cevâmi'*, el-Hüseyin b. Mes'ud el-Bûsî.

23. *el-Kevkebu 's-sâti' fî şerhi Cem 'i'l-cevâmi'*, el-Hasan b. Mes'ud el-Bûsî Ebû Ali en-Nûrî (ö. 1111/1699).

24. *Tefhîmu 's-sâmi' Cem 'u'l-cevâmi'*, Ahmed b. Muhammed Şihâbu'd-Dîn es-Sefîrî el-Halebî (ö.)

Cem 'u'l-cevâmi' hakkında yazılan bu kadar kıymetli şerhin varlığı onun ilim ehli nezdindeki konumunu ortaya koyması bakımından yeterlidir.

1.2.4.1.2. Cem 'u'l-Cevâmi' Eserinin Şerhlerine Yazılmış Haşiyeler

Cem 'u'l-cevâmi' üzerine sadece şerhler yazılmakla kalınmamış, yazılan şerhler üzerine de önemli haşiyeler yazılmıştır. Bu haşiyelere, *Cem 'u'l-cevâmi'* ders olarak okutulurken müracaat edilmiştir. Yazılan başlıca haşiyeleri de şu şekilde sıralayabiliriz:⁸⁷

1. *Hâşiye 'alâ şerhi'l Mahallî li Cem 'i'l Cevâmi'*, Zekerîyyâ el Ensârî (ö. 910/1504)

2. *Hâşiye 'alâ Cem 'i'l-cevâmi'*, Muhammed b Dâvûd el Bâzilî (ö. 925/1519)

3. *Hâşiye 'alâ şerhi'l Mahallî*, Muhammed b İbrâhîm el Kattânî (ö. 942/1535)

4. *Hâşiyet-ü 'Umeyra 'alâ Cem 'i'l-cevâmi'*, Şihâbüddîn Ahmed Burullusî (ö. 956/1549)

5. *Hâşiyetü'l Lekkânî 'alâ şerhi'l Mahallî li Cem 'i'l-cevâmi'*, Muhammed el-Lekkânî el-Mâlikî (ö. 958/1551)

6. *Hâşiye 'alâ Cem 'i'l-cevâmi'*, Ali b Ahmed en-Neccârî eş-Şa'rânî (ö. 970/1562)

7. *Hâşiye 'alâ şerhi'l Mahallî*, Ali b. Ahmed el-Buhârî (ö. 970/1562)

8. *Hâşiye 'alâ şerhi Cem 'i'l-cevâmi'*, Muhammed b. İbâde b. Berî el-Mâlikî (ö. 1193/1799)

9. *Hâşiyetü'l Bennânî 'alâ şerhi'l Mahallî*, Abdurrahman b. Câdullah el-Bennânî el-Mağribî (ö. 1197/1782)

10. *Hâşiye 'alâ şerhi'l Mahallî*, Hasan b. Muhammed el-Attâr (ö. 1250/1834)

1.2.4.1.3. Cem 'u'l-Cevâmi' Eseri Üzerine Yapılmış Nüketler

Cem 'u'l-cevâmi' neredeyse her yönüyle ele alınmış ve üzerinde derinlemesine incelemeler yapılmıştır. Esas metnin üzerine kısa notlar ve bazı şerhler yapılmak

⁸⁷ el-Makdisî, *ed-Dürerü 'l-levâmi'*, 1/88-93; es-Sübkî, *Cem 'u'l-cevâmi'*, 121-132.

suretiyle bazı *ta'likât*⁸⁸ ve *nüketler* yazılmıştır. Bunların da en önemli iki tanesi, Muhammed b. Ebi Bekr b. Cemâa İzzeddîn Ebu Abdullah'ın (ö. 819/1416) *en-Nüket 'alâ Cem'î'l-cevâmi'* ve Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1448) *en-Nüket 'alâ Cem'î'l-cevâmi'* eserleridir. Özellikle İbn Hacer el-Askalânî'nin eseri *en-Nüket 'alâ Cem'î'l-cevâmi'* şer'î ilimlerde önemli bir referans kaynağı olarak kabul edilmektedir.⁸⁹ Eser, İslam hukukunun en kapsamlı derlemelerinden biri olan *Cem'u'l-cevâmi'* üzerine yapılan haşiyelerin ve şerhlerin merkezinde yer alır. İbn Hacer el-Askalânî, bu eseri, şerh edilerek açıklanması gereken derinlikte bir metin olarak ele almış ve zaman içinde çeşitli âlimler tarafından üzerinde farklı seviyelerde çalışmalar yapılmıştır.⁹⁰

Cem'u'l-cevâmi' adlı esere gösterilen ilgi, yüzyıllar boyunca artarak devam etmiş ve eserle ilgili yapılan çalışmalar çeşitlenmiştir. 29 adet şerh, 13 adet haşiye, 2 adet tahlil, 6 adet özel çalışma, 4 adet özet (muhtasar), 7 adet manzum ve 2 adet notlar (nükte) telif edilmiştir. Bu veriler, eserin ilmi alanda ne kadar geniş bir yankı uyandırdığını ve zamanla nasıl evrildiğini göstermektedir.⁹¹

Eserin dünya çapında, özellikle İslam dünyasında büyük bir etki uyandırdığı ve farklı coğrafyalarda geniş bir takipçi kitlesine sahip olduğu dikkat çekmektedir. Eserin üzerinde yapılan çalışmalar, Hanefî, Şâfiî, Mâlikî gibi farklı mezheplere mensup âlimler tarafından gerçekleştirilmiş olup, bu âlimler eseri kendi mezhebi perspektiflerinden ele almışlardır. Ayrıca, eser; Mısır, Şam, Mağrib gibi çeşitli İslam bölgelerinden âlimler tarafından şerh edilmiş ve açıklanmıştır.⁹²

Bu eserin incelenmesi sırasında en fazla katkıyı sağlayan ve en çok ilgi gösteren âlimler arasında ez-Zerkeşî (ö.794/1391), Ebû Zur'a el-İrakî (ö. 826/1422), İbn Cemâa (ö. 819/1416), İbn Hacer, Süyûtî, Zekeriya el-Ensârî gibi etkili isimler yer almaktadır. Bu isimler, eserin hem şerh edilmesinde hem de sistematik bir biçimde açıklanmasında önemli roller oynamıştır. Bu katkılar, eserin farklı zaman dilimlerinde ve farklı coğrafyalarda daha fazla tanınmasına yol açmıştır.⁹³

en-Nüket 'alâ Cem'î'l-cevâmi' eseri, yaklaşık yedi asır boyunca sürekli olarak şerh edilen, açıklanan ve özetlenen bir metin olmuştur. Her yüzyılda, bu eserin

⁸⁸ Zekeriyâ El-Ensârî, *Hâşiye 'alâ şerhi Cem'î'l-cevâmi'* (Riyad: Mektebetü Rüşd, 2007), 1/35.

⁸⁹ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 131-132.

⁹⁰ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 132.

⁹¹ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 132.

⁹² es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 132.

⁹³ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 132.

içeriğine derinlemesine vakıf olan bir âlimin çıkması, eserin ne denli kalıcı bir değer taşıdığını kanıtlamaktadır.⁹⁴ Dolayısıyla, eser üzerindeki çalışmalara gösterilen bu süreklilik, bu metnin akademik ve dini literatürdeki önemini pekiştirmektedir.

1.2.4.2. Men‘u‘l-Mevâni‘ ‘an-Cem‘i‘l-Cevâmi‘

Bu kitap, Tâceddîn es-Sübkî'nin, *Cem‘u‘l-cevâmi‘* adlı eserine öğrencileri ve dönemindeki alimler tarafından yöneltilen soru ve açıklama taleplerine cevap olarak yazdığı eseridir.⁹⁵

1.2.4.3. Raf‘u‘l-Hâcib ‘an-Muhtasarı İbni‘l-Hâcib

İbnü‘l-Hâcib'in (ö. 646/1248) fıkıh usûlü alanında yazdığı *el-Muhtasaru‘l-usûl* adlı eserine Tâceddîn es-Sübkî'nin yazmış olduğu şerhtir.⁹⁶

1.2.4.4. el-İbhâc fî Şerhi‘l-Minhâc

Kâdı Beydâvî'nin (ö. 685/1286) *Minhâcü‘l-vüsûl ilâ ‘ilmi‘l-usûl* adlı eseri üzerine babası Takıyyüddîn es-Sübkî'nin başlayıp *vâcib* bölümüne kadar getirebildiği ancak babasının vefatıyla tamamlayamadığı şerhi, Tâceddîn es-Sübkî'nin tamamladığı eserdir.⁹⁷

1.2.4.5. et-Ta‘lîka fî Usûli‘l-Fıkh

Tâceddîn es-Sübkî bu eseri kendisine nisbet etmiştir. Eser hakkında Tâceddîn es-Sübkî yer yer atıfta bulunmuştur. Özellikle *Men‘u‘l-mevâni‘* لو bahsinde⁹⁸ ve *Raf‘u‘l-hâcib* icmâi-i sukûtî bölümünde Tâceddîn es-Sübkî tarafından zikredilmiştir.⁹⁹

⁹⁴ es-Sübkî, *Cem‘u‘l-cevâmi‘*, 132.

⁹⁵ es-Sübkî, *Cem‘u‘l-cevâmi‘*, 95-96.

⁹⁶ es-Sübkî, *Cem‘u‘l-cevâmi‘*, 95.

⁹⁷ es-Sübkî, *Cem‘u‘l-cevâmi‘*, 95.

⁹⁸ Tâceddîn es-Sübkî, *Men‘u‘l-mevâni‘ ‘an-Cem‘il-cevâmi‘* (Beyrut: Dâru‘l-Beşâir, 1999), 163.

⁹⁹ es-Sübkî, *Cem‘u‘l-cevâmi‘*, 96.

İKİNCİ BÖLÜM
TÂCEDDÎN ES-SÜBKÎ'NİN İCTİHAD VE TAKLİD İLE
İLGİLİ GÖRÜŞLERİ



Fıkıh usûlünün incelediği konulardan olan hüküm çıkarma meselesi her devirde önemini korumuş, özellikle ictihad ve taklid gibi temel kavramlar etrafında önemli tartışmalar yapılmıştır. Bu bölümde Tâceddîn es-Sübkî'nin Cem'u'l-cevâmi' adlı eserinde yer verdiği ictihad ve taklide dair görüşleri ele alınacaktır. Öncelikle ictihad konusu işlenecek; ictihadın tanımı, müctehidin kim olduğu ve hangi şartları taşıması gerektiği açıklanacaktır. Ardından, ictihadda hata ve isabet meselesi ile ictihadın geçerliliğini yitirmesi gibi hususlar üzerinde durulacaktır. Daha sonra taklid başlığı altında; taklidin ne olduğu, kimlerin taklid edilebileceği ve taklidin hükmü açıklanacaktır. Ayrıca, bir mezhebe bağlı olmanın gerekliliği, ruhsatları takip etme gibi konular da incelenecektir.

2.1. İctihad Kavramı

2.1.1. İctihadın Tanımı

Arapça *cehede* “جهد” kelimesinden türemiş olan “ictihad” kavramın kaynaklarda sözlük ve ıstılahi açıdan birçok tanımı yapılmıştır.¹⁰⁰ Buna göre İbn-i Manzûr (ö. 711/1311), ictihadın جهد kökünden türediğini, ج harfinin fetha okunmasıyla *meşakkat*, damme okunmasıyla *kuvvet* manasına geleceğini ifade etmiştir.¹⁰¹ İctihad konusuna ictihadın ıstılah tanımıyla başlayan Tâceddîn es-Sübkî, söz konusu kavramın sözlük manasını zikretmemiştir.¹⁰² İctihadın mutlak manasını kullanan Tâceddîn es-Sübkî, bu kavramın lügat manasını zikretmeye ihtiyaç hissetmemiştir.¹⁰³

Usûl eserleri tedvin edilmeden de bilinen bir kavram olan ictihadın birçok tanımı yapılmıştır.¹⁰⁴ Örneğin, Gazzâlî (ö. 505/1111) el-Müstasfâ adlı eserinde *ictihad, herhangi bir işte çaba sarfetmek ve tüm gücünü kullanmaktan ibarettir, ve bu sadece zorluk ve gayret gerektiren işlerde kullanılır*¹⁰⁵ diyerek ictihadın sözlük manasını da içeren bir tanım yapmıştır. Molla Hüsrev (ö. 855/1451) ictihadın tanımında yer alan “çaba sarfetmekten” (استقراغ) kastın, müctehidin daha fazlasını yapmaktan kendini aciz hissedeceği şekilde bütün gücünü harcaması olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁶ Mâverdî'ye

¹⁰⁰ Bk. Mevlüt Sarı, *el-Mevârid* (İstanbul: İpek Yayın, t.y.), 249; Mecma'u'l-Luğati'l-'Arabîyyeti bi'l-Kahire, *el-Mu'cemü'l-vasîl* (Kahire: Mektebetü'shurûku'd-duveliyye, 2004), 142.

¹⁰¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâr-u İhyâu't-Turâs, 1997), 2/395.

¹⁰² Tâceddîn es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi' fî usûli'l-fikh* (Beyrut: Daru İbn Hazm, 2011), 469.

¹⁰³ el-Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1313.

¹⁰⁴ el-Attâr, *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Celâl el-Mahallî*, 2/422; Bilal Esen, *Hanefî Usûlcülerinde İctihad Teorisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 49.

¹⁰⁵ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*. (Kahire: Daru'l-Hadîs, 2011), 2/467; Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa* (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1947), 1/486-487.

¹⁰⁶ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl fî şerhi mirkâti'l-vüsûl* ((Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-'ilmiyye, 1971), 344.

(ö. 450/1058) göre ise icthad, maksada ulaşmak için gayret göstermektir.¹⁰⁷ Bu tanım İmam Şâfi'nin “*icthad ile kıyasın aynı olduğu zira ikisi de hakkında nas bulunmayan bir hükme ulaşma aracıdır*” yönündeki ifadesiyle de örtüşmektedir.¹⁰⁸ İctihadın, karşılaşılan meseleyi Kur'an ve sünnete kıyas ederek elde edilen hükümler olarak da tanımlanması mümkündür.¹⁰⁹ Muaz hadisi¹¹⁰ ve hâkimin icthad edip isabet etmesi halinde iki, hata etmesi halinde ise bir ecir alacağını bildiren hadis¹¹¹ de bunu desteklemektedir.

Tâceddîn es-Sübkî icthadı, *fakihin bir hüküm hakkında kanaat sahibi olabilmek için elinden gelen bütün çabayı sarfetmesidir* diye tanımlamaktadır.¹¹² Buna göre icthadda bulunma yetkisini *fakihe* veren Tâceddîn es-Sübkî, mukallidin icthadda bulunamayacağına da işaret etmiştir.¹¹³ Çünkü fakih olmayanların sarf edecekleri çabaların hiçbirisi icthad diye isimlendirilemez, bu alimler nezdinde örfî bir durum almıştır.¹¹⁴ Dolayısıyla fakih olmayanların icthadı da fakih olanların şer'î olmayan konulardaki icthadı da hüküm ifade etme noktasında bağlayıcı değildir.¹¹⁵

Sübkî bazı usûlcülerin icthadı tanımlarken kullandıkları *şer'î* kaydını zikretmemiştir.¹¹⁶ Bu husus ele alınan mevzunun şer'î meseleler olduğu için buna ihtiyaç duyulmadığı şeklinde yorumlanmıştır.¹¹⁷ Ayrıca *el-fakîh* (الفقيه) kelimesinin zikredilmesi konunun şer'î olduğunun başka bir kanıtıdır.¹¹⁸ Molla Halîl es-Si'irdî (ö. 1258/1843) ise, icthadı tanımlarken fakihin, *mutlak müctehid* olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁹ Tâceddîn es-Sübkî, *zan* ifadesini tanımda kullanarak, müçtehidin tüm

¹⁰⁷ Bedreddîn Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi', bi-Cem'i'l-cevâmi'* (Kahire: Mektebetü Kurtuba, ts.), 4/564.

¹⁰⁸ eş-Şâfiî, *er-Risâle*, 506; Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/564.

¹⁰⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 2/395.

¹¹⁰ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1976), “Kaza”, 23 (No. 3592).

¹¹¹ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Matbaatu İsa el-Bâbî el-halebî (Beyrut: Daru İhyâ'ut-Turas, 1955), “Kaza”, 1716.

¹¹² es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 469. (الاجتهاد استفراغ الفقيه الوسع لتحصيل ظن بحكم)

¹¹³ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/563.

¹¹⁴ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/467.

¹¹⁵ es-Sübkî, *Raf'u'l-Hâcib*, 4/528-529.

¹¹⁶ Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *el-Lüma' fi usûlü'l-fikh* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1995), 258. Örneğin Şîrâzî, Şîrâzî (ö. 476/1083) de شرعي kelimesini icthadın tanımında kullanır. Çünkü hükümler ya aklî ya da şer'îdir. İctihadın şer'î konularda olabileceğinden hareketle bu ifadeyi kullanmıştır

¹¹⁷ Hasen b. Muhammed b. Mahmûd el-Attâr, *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Celâl el-Mahallî 'alâ Cem'i'l-cevâmi'* (Kahire: Mustafa Muhammed Matbaası, t.y.), 2/421.

¹¹⁸ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/564.

¹¹⁹ Molla Halîl es-Si'irdî el- Ömerî, *Miftâhu'l-vusûl ile'l-'usûl* (Ankara: Hâşimî, 2021), 320.

çabasını sarf ederek elde edeceği sonucun nass olmayacağını ama hüküm ifade edeceğini beyan etmiştir.¹²⁰

2.1.2. Müctehidin Tanımı

Fıkıh usulü eserlerinde müctehid için bazı tanımlar yapılmıştır. Tâceddîn es-Sübkî müctehidi *fakih* olarak tanımlayarak müctehid ve fakihî eş anlamlı olarak kullanmıştır.¹²¹ Mahallî'nin ifadelerine göre, fakih mecazen fıkıh ilmine hazırlık yapan kişi olarak anlaşılmakla birlikte, hakiki anlamda elde ettiği ilim sayesinde doğrudan fakih kabul edilmektedir.¹²² Tâceddîn es-Sübkî, müctehidin fakih olduğunu belirterek her ikisinin de aynı özelliklerde olduğunu ifade etmiştir.¹²³ Ancak Tâceddîn es-Sübkî'nin bu kullanımının örfi bir durum olduğu, aslında her iki kelimenin hem kök hem de tanım itibarıyla farklı olduğu yönünde bazı görüşler de ileri sürülmüştür.¹²⁴ Bu sebeple hakkında kesin delil bulunmayan¹²⁵ şer'î konularda tüm gücünü sarfederek zannî hüküm çıkaran kişinin müctehid olarak isimlendirilmesi ise ictihadın tanımından çıkarılan zorunlu bir sonuçtur.¹²⁶

2.1.3. Müctehidde Bulunması Gereken Şartlar

Usûl literatürüne bakıldığında, içerik bakımından bazı farklılıklar bulunsa da, ictihadın belirli şartlara bağlı olduğu ve bu şartların müctehidde aranması gerektiği hususunda usûl âlimlerinin ittifak hâlinde olduğu görülmektedir.¹²⁷ Zira ictihad, fakihlerin Allah Teâlâ tarafından konulmuş şer'î hükümlere ulaşmalarının yegâne yöntemi olduğundan, bu yetkiyi kullanacak kimselerde birtakım ilmî ve zihnî yeterliliklerin bulunması kaçınılmazdır.¹²⁸ Ayrıca ictihad iddiasında bulunan bir kimsenin, ilim ehli tarafından zımnen onaylanmış, yani ilmî meşruiyeti kabul edilmiş biri olması gerektiği de ifade edilmiştir.¹²⁹

¹²⁰ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1313.

¹²¹ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 469.

¹²² el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1313.

¹²³ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1313.

¹²⁴ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi*, 693.

¹²⁵ er-Râzî, *el-Mahsûl*, 2/410.

¹²⁶ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/477.

¹²⁷ bk. es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, er-Râzî, *el-Mahsûl*, el-Cüveynî, *el-Burhân*, eş-Şîrâzî, *el-Lüma*, el-Âmidî, *el-İhkâm*, Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*.

¹²⁸ Abdülkerim Zeydân, *el-Vecîz fî usûli'l-fıkıh* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale Nâşirün, 2019), 375.

¹²⁹ Hallaq, *Şeriat*, 147.

Gazzâlî, icthadın sıradan bir faaliyet olmadığını¹³⁰ vurgulamakta ve bu sebeple yalnızca belirli niteliklere sahip kişilerin icthad ehliyeti taşıyabileceğini ifade etmektedir.¹³¹

Tâceddîn es-Sübkî, müctehidde bulunması gereken özellikleri¹³² on dört madde hâlinde sıralamış ve her birine dair kısa açıklamalarda bulunmuştur.¹³³

2.1.3.1. Bâliğ Olmak

Fıkıh usûlü eserlerinde, icthadın şartlarından birinin ergenlik (büluğ) çağında olmak olduğu görülmektedir. Tâceddîn es-Sübkî'ye göre, müctehidde bulunması gereken birinci özellik baliğ olmasıdır.¹³⁴ Çünkü bâliğ olmayan kişinin aklı, söylediklerine itibar edilecek derecede muteber değildir.¹³⁵ Bu sebeple, Tâceddîn es-Sübkî'ye göre, üstün yetenekli de olsa ve çok erken yaşta ilme başlamış bulunsa da, büluğa ermemiş kişinin icthadı muteber kabul edilmez.

Buna kıyasla, adalet sahibi olmayan bir müctehid icthad etse, ortaya koyduğu görüş icthad olması bakımından geçerli sayılır; ancak bu icthada dayalı fetvanın kabulü ve ona tabi olunması uygun görülmez.¹³⁶ Aynı şekilde, bulug çağına ermemiş kişinin icthadı da şeklen icthad sayılsa dahi, fetvanın kabul edilip uyulması bakımından eksik (nâkıs) kalacaktır.¹³⁷

2.1.3.2. Akıllı Olmak

Tâceddîn es-Sübkî'ye göre müctehidde bulunması gereken diğer bir özellik akıldır.¹³⁸ Çünkü aklın meseleleri ayırt etme özelliği vardır ve bu özellik başka hiçbir şeyde yoktur.¹³⁹ Aklın tarifi ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmüş ve Tâceddîn es-Sübkî de bunlara işaret etmiştir. Akıl, ya müctehidde bulunan kabiliyet, ya bilginin bizzat kendisi ki bundan dolayı bilgili kişilere akıllı denmiştir, ya da insanın zatından ayrılmayan zaruri bilgidir.¹⁴⁰ Gerçi zaruri bilgi ile nazari bilgiyi kavramak farklı olarak

¹³⁰ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/467.

¹³¹ Wael B. Hallaq, *İslam Hukukuna Entelektüel Bakış*, çev. Necmettin Kızılkaya (İstanbul: Pınar Yayınları, 2020), 19.

¹³² es-Sübkî, *Cem 'u 'l-cevâmi'*, 469-470;

¹³³ el- Mahallî, *el-Bedru 't-tâli'*, 3/1315-1320.

¹³⁴ es-Sübkî, *Cem 'u 'l-cevâmi'*, 469.

¹³⁵ el- Mahallî, *el-Bedru 't-tâli'*, 3/1315.

¹³⁶ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/468.

¹³⁷ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâi en-Nisâbü'rî el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli 'l-fıkh* (Beyrut: Dâru'l-Vefâ, 1999), 2/869.

¹³⁸ es-Sübkî, *Cem 'u 'l-cevâmi'*, 469.

¹³⁹ el- Mahallî, *el-Bedru 't-tâli'*, 3/1315.

¹⁴⁰ es-Sübkî, *Cem 'u 'l-cevâmi'*, 470; el-İrâkî, *el-Gaysu 'l-hâmi'*, 694.

ele alınmış ve nazari bilgiyi idrak edemeyen kimse akılsız olarak nitelendirilmiştir.¹⁴¹ Tâceddîn es-Sübkî akli mutlak olarak kabul edip diğer görüşleri sadece zikretmiştir. Telif usulünden anlaşıldığı üzere (قيل) *denildi* diye serdettiği görüşleri benimsememektedir. Bazılarının akli, *zaruri bilgiyi kavrayan* diye vasıflandırması düşünmeyi gerektiren nazari bilgiyi kavrama yetisini şart koşmaması¹⁴² günlük hayatını devam ettirebilmek için zaruri bilgiye sahip ama zihinsel yeterliliğe sahip olmayan (eblehi) de bu kategoriye dahil edeceği için Sübkî tarafından makbul görülmemiştir. Müctehid için şart koşulan diğer özelliklerin yanında sadece zaruri bilgiyi bilecek kadar bir akli yeterli görmesi bir usûlcü açısından düşünülecek bir şey değildir. Tâceddîn es-Sübkî insanı diğer bütün varlıklardan ayıran akli müctehid için şart koşmuş bu aklın da diğer özelliklerle bir araya geldiğinde kişiyi öne çıkaran ince bir kavrayışa dönüşeceğini “*bilinebilecek şeyleri anlama kapasitesi ve kavrama yetisi olan kişi*” diye ifade etmiştir.¹⁴³ Müctehidde akli bir eksiklik olması zaten kendisi bir zan olan ictihadın zeminsiz kalmasına yol açacaktır.¹⁴⁴

2.1.3.3. Fıkıh Melekesi (Fakîhu’n-Nefs)

Fakîhu’n-Nefs, potansiyel olarak müctehidin anlama kapasitesinin yüksek olmasıdır.¹⁴⁵ Çünkü müctehid bu sayede başkasının yapamayacağı şekilde delilleri tahlil ederek şâri’in maksadını anlayıp hüküm çıkarabilecektir.¹⁴⁶ Müctehid olacak kişinin, karakterine işlemiş derin bir anlayış kabiliyeti olmalı ki bu sayede müctehid olmayanlarla arasında fark olsun.¹⁴⁷ Ebû İshak el-İsferâyînî’nin (ö. 418/1027), “bir kişinin fikir geliştirme noktasında yetersiz olması onun müctehid olarak kabul edilmesine engel bir vasıftır ve Gazzâlî’nin, bir fakih daha önce duymadığı bir meselede duyduğu meselelerdeki gibi fikir yürütemiyorsa fakih (müctehid) değildir” şeklindeki ifadeleri müctehid için şart koşulan fakîhu’n-nefs kavramını ifade etmektedir.¹⁴⁸ Çünkü bu vasfa sahip olmayan kişilerin ictihadın amacı olan hüküm çıkama işlemini yapması mümkün değildir.¹⁴⁹

¹⁴¹ el-İrâkî, *el-Gaysu’l-hâmi*, 694.

¹⁴² el-Attâr, *Hâşiye ‘alâ şerhi’l-Celâl el-Mahallî*, 2/422.

¹⁴³ es-Sübkî, *Cem’u’l-cevâmi*, 469. (أي ذو ملكة يدرك بها العلوم العاقل)

¹⁴⁴ el-Mahallî, *el-Bedru’t-tâli*, 3/1313.

¹⁴⁵ Rahmi Telkenaroğlu, *İctihadda isabet ve Hata Meselesi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 577.

¹⁴⁶ el-Mahallî, *el-Bedru’t-tâli*, 3/1316.

¹⁴⁷ el-Attâr, *Hâşiye ‘alâ şerhi’l-Celâl el-Mahallî*, 2/422.

¹⁴⁸ el-İrâkî, *el-Gaysu’l-hâmi*, 695.

¹⁴⁹ el-Mahallî, *el-Bedru’t-tâli*, 3/1316.

Sübkî, bu özelliğin ictihadda kıyası inkâr edenleri de kapsadığını ifade etmiş ve detaylandırmıştır.¹⁵⁰ Buna göre ictihad metodunda kıyası inkâr etse bile kişi fakîhu'n-nefs olabilir.¹⁵¹ Zira Sübkî ictihadın metodolojik bir eylem olduğunu, metoda uygunluk arz ettiği müddetçe fikri olarak farklı düşünen kişilerin elinden bu metodu uygulama ehliyetinin alınamayacağını ileri sürmüştür. Aksi takdirde metodolojik olarak bir kaideyi şart koşmayan veya kabul etmeyen kişilerin müctehid olması başka şartlar ileri sürenler tarafından engellenmiş olacaktır. Bu ise müctehidlik iddiasını objektif bir zeminden alıp taraftarlık duygusuyla hareket etmeye sebep olacak duygusal bir zemine taşıyacaktır.

Konuyla ilgili tartışmalı hususlardan biri de hafî kıyası inkâr edenin müctehid sayılıp sayılmayacağı ile ilgilidir. Kâdî Ebubekr el-Bâkılânî (ö. 403/1013) ve İmâmu'l-Harameyn (ö. 478/1085) hafî kıyası inkâr eden kişinin sözüne itibar edilmeyeceğini ve müctehid vasfını kaybedeceğini kabul etmişlerdir.¹⁵² Sübkî ise *celî kıyası* inkâr eden kişinin müctehid olarak değerlendiremeyeceğini¹⁵³ ama *hafî kıyası* inkâr etmesinin o kişinin müctehid olma vasfına zarar vermeyeceğini belirtmiştir.¹⁵⁴ Cem'u'l-cevâmi' eserinin en meşhur şârihi olan Celâlüddîn el-Mahallî (ö. 864/1459) de Tâceddîn es-Sübkî ile aynı kanaati paylaşarak celî kıyası inkâr etmediği müddetçe kişinin müctehid vasfını kaybetmeyeceğini ifade etmektedir.¹⁵⁵

2.1.3.4. Aklî Delilleri Bilmek

Müctehid, hakkında nass ve icmâ bulunmayan¹⁵⁶ meselelerde berâet-i asliyye (asıl itibarıyla yükümlülüğün bulunmaması) esasına dayalı istishab¹⁵⁷ delilini kullanarak hüküm verebilmeli, yani aklî delillerle¹⁵⁸ bu tür durumlarda nasıl hareket edileceğini bilmelidir.¹⁵⁹ Bu madde ayrıca Gazzâlî ve Râzî'nin de şartıdır.¹⁶⁰ Müctehid, hakkında nass ve icma bulunmayan meseleleri ortada bırakmamalı ve aklî

¹⁵⁰ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 470.

¹⁵¹ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 470. Gazzâlî, kıyasla emel edilmesini caiz görmeyen Şia ve bir kısım Mu'tezilî alimin iddialarına el-Müstasfâ adlı eserinde önemli bir yer ayırmış ve cevaplar vermiştir. Ayrıca Zahiriler de kıyasın gerçekleştiğini inkâr etmekle kalmamış şeriatın bunu yasakladığını iddia etmişlerdir. bk. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/306.

¹⁵² el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi'*, 695.

¹⁵³ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 470.

¹⁵⁴ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi'*, 695.

¹⁵⁵ el-Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1316.

¹⁵⁶ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi'*, 695.

¹⁵⁷ el-Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1316.

¹⁵⁸ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 469.

¹⁵⁹ el-Attâr, *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Celâl el-Mahallî*, 2/422.

¹⁶⁰ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi'*, 695.

delilleri kullanarak hükme bağlamalıdır. Şer'i delilin olmadığı yerde aklın görevi o konuyla ilgili bir hükmün olmadığına hükmetmekten ibarettir.¹⁶¹ Tabii burada bir meselede hükmün yokluğunu bilmek delildir yoksa bilmemek mutlak olarak delil addedilemez.¹⁶² Zira burada kastedilen, bir meselede hükmün yokluğunu bilmenin yani kapsamlı bir araştırma ve tetkik neticesinde o konuda şer'î bir delilin bulunmadığının tespit edilmesinin delil sayılmasıdır. Buna karşılık yalnızca hükmü bilmemek, yani araştırmaksızın *bilmiyorum* demek, mutlak surette delil olarak kabul edilemez. Akıl, delilin olmadığına hükmederek meselenin olduğu hal üzere devam etmesi (istishab) yönünde hüküm vermiş olur. Hanefilerin çoğunluğu ise bu durumun (istishabın) delil olmayacağını ileri sürmüşlerdir.¹⁶³

2.1.3.5. Arapça Bilmek

Müctehidde bulunması gereken diğer bir şart da orta düzeyde¹⁶⁴ Arapçayı sarf ve nahiv olarak bilmesi, meânî ve beyan gibi belağat konularına da vakıf olmasıdır.¹⁶⁵ Çünkü icthadın kaynağı olan *Kitap* ve *Sünnet* orijinal metin olarak Arapçadır ve belağatın zirvesidir.¹⁶⁶ Şeriatın kaynağını anlamak için onun dilini bilmek de gerekir. Ancak bu sayede hitap anlaşılacaktır. *Vacibin kendisiyle tamamlandığı şey de vaciptir*¹⁶⁷ kuralı gereğince Arapça bilinmesi şer'î kuralların bilinmesine sebep olduğundan icthadda şart koşulmuştur.¹⁶⁸

Sübkî, Arapça bilmeyi orta düzeyde¹⁶⁹ diye sınırlandırırken avamın anladığı manada bir orta düzey değil, aksine Arapça gramer ilminde zirve olan lügat alimlerine göre orta düzeyde olmayı yeterli görmüştür.¹⁷⁰ Yani her müctehid, asıl alanı dil bilgisi olan dil alimleri seviyesinde Arapça bilmek zorunda değildir.¹⁷¹ Aksi takdirde orta düzeyde Arapça bilen kişilerin usûl ve belagat bilmesi anlamsız olurdu. Tâceddîn es-Sübkî'nin orta düzeyde Arapçadan kastının avam düzeyinde olmadığı,¹⁷² ibaresinin

¹⁶¹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/491-492.

¹⁶² el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/492.

¹⁶³ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 446.

¹⁶⁴ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 470. (ذو الدرجة الوسطى لغة)

¹⁶⁵ el-Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1316.

¹⁶⁶ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi*, 695.

¹⁶⁷ er-Râzî, *el-Mahsûl*, 2/414.

¹⁶⁸ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 446.

¹⁶⁹ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 470.

¹⁷⁰ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/472.

¹⁷¹ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûlü'l-fikh* (Katar: Şeriat Fakültesi Yayınları, 1978), 2/1331.

¹⁷² el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi*, 696.

devamında gelen *usûl ve belağat* kelimelerinden anlaşılmaktadır.¹⁷³ Orta derecede Arapça bilmek ifadesinin¹⁷⁴ iyi anlaşılması gerekir. Çünkü heva ehli kişilerin, hem de Tâceddîn es-Sübkî gibi bir alime nisbet ederek orta düzeyde Arapça bilmenin ictihad için yeterli olacağını iddia edip bu işe girişmesi, asırlar boyu devam eden ciddi ilmi çalışmaların sıradanlaşmasına ve değersizleşmesine yol açabilecek bir durumdur. Gazzâlî, dil konusundaki kolaylığın, Sibeveyh'in (ö. 180/796) de hocası olan Halil (ö. 175/791) ve Müberrid'in (ö. 286/900) seviyesinde bir dil bilgisine gerek olmadığını,¹⁷⁵ Kitap ve Sünnet çerçevesinde hitabın maksatlarını anlayabilecek miktarın yeterli olduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁶ Zaten Sübkî, Arapların hitabını ve kullanım alışkanlıklarını anlayabilecek düzeyde bir dil bilgisinin müctehid için yeterli olacağını açıkça ifade etmiştir.¹⁷⁷

2.1.3.6. Fıkıh Usûlü Bilmek

Müctehidin kendine en fazla yarar sağlayacak ilim olan fıkıh usûlünü de bilmesi gerekmektedir.¹⁷⁸ Müctehid için gerekli görülen şartların kahir ekseriyetini, hadis, lügat ve fıkıh usûlü ilimleri oluşturmaktadır.¹⁷⁹ Tâceddîn es-Sübkî, fıkıh usûlünü bir bütün olarak zikreder ama Neseî (ö. 710/1310) gibi bazı alimler fıkıh usûlünde müctehidin özellikle kıyası tüm yönüyle bilmesi gerektiğini zikreder.¹⁸⁰ Her ne kadar fıkıh usûlü bir ilim olarak Ebu Hanife (ö. 150/767) ve İmam Malik'ten (ö. 179/795) sonra tedvin edilmiş olsa da¹⁸¹ esas itibarıyla bu ilim biliniyordu. Aksi takdirde tedvin edilmeden bilinecek bir ilim yok iddiasında bulunulmuş olur ki bu iddiada kimse bulunmamıştır. El-Cüveynî, fıkıh usûlünde ilk çalışma yapanın İmam Şâfiî (ö. 204/820) olduğunu iddia eder.¹⁸² Bunu destekler mahiyette İmam Şâfiî'nin er-Risâle'si hariç 4. Yüzyılın ortalarından daha önceye giden elimizde bir usûl metni bulunmadığı ifade edilmektedir.¹⁸³ Rey ekolünün temsilcisi konumunda olan Ebu Hanife, İmam Şâfiî'den önce yaşamış olmasına rağmen Ahmet Abdurrezzak el-

¹⁷³ es-Sübkî, *Cem 'u 'l-cevâmi'*, 470.

¹⁷⁴ es-Sübkî, *Cem 'u 'l-cevâmi'*, 470. (ذو الدرجة الوسطي)

¹⁷⁵ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/472.

¹⁷⁶ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/472.

¹⁷⁷ Takıyyüddîn es-Sübkî- Tâceddîn es-Sübkî, *el-İbhâc*, 3/1877.

¹⁷⁸ er-Râzî, *el-Mahsûl*, 2/415.

¹⁷⁹ Takıyyüddîn es-Sübkî- Tâceddîn es-Sübkî, *el-İbhâc*, 3/1878.

¹⁸⁰ Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nefesi, *el-Menâr fî-usûl-i'l-fıkh* (İstanbul: Darulhayr, 2019), 172.

¹⁸¹ el-Attâr, *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Celâl el-Mahallî*, 2/422.

¹⁸² el-Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1337.

¹⁸³ Murteza Bedir, *Fıkıh Mezheb Sünnet* (İstanbul: Dem Yayınları, 2017), 44.

Kubeyî (ö. 2017) Ebu Hanife'nin ne usûl ne de furû hakkında bir eserinin olmadığını öğrencileri eliyle görüşlerinin tedvin edilmiş olma ihtimalini söyler.¹⁸⁴

Müctehid, hüküm vermeden önce mesele hakkında detaylı araştırma yapıp, farklı durumlar olup olmadığını gözden geçirmeli, mutlak bir lafzı kayıtlayan, âm bir nassı tahsis eden veya bir hükmü ortadan kaldırıp nesheden¹⁸⁵ başka bir hükmün var olup olmadığından¹⁸⁶ emin olmalıdır. Burada âm bir lafızla muhassisi araştırmadan amel etmenin caizliği ile çelişen bir durum yoktur. Çünkü odak noktamız, müctehidin icthad etmeden önce kendi hükmüne muarız olan bir durumun varlığından haberdar olmasıdır.¹⁸⁷ Müctehid, vereceği hükmün aksine görüşler olduğunu bildiği halde bu olayın takyid, tahsis ve nesh açısından tahlilini yapmadan hüküm vermeye kalkarsa açıkça bir yanlış ve kusurlu bir icthada kapı aralamış olabilir.¹⁸⁸

2.1.3.7. Kitap ve Sünneti Bilmek

Müctehidin hedeflediği hüküm çıkarma işlemini yapabilmesi için ahkam ayetlerini ve hadislerini bilmesi gerekir.¹⁸⁹ İmam Şâfiî, müctehidin icthada başlarken başvuracağı delillerin öncelikle Kur'an, sonrasında Sünnet olduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁰ Bu sebeple müctehid için Kur'an ve Sünnet bilgisine vakıf olması vazgeçilmez şart olarak görülmüştür. Ama bu bilginin orta derecede olması yeterlidir. Her ne kadar bu ayetleri ve hadisleri ezbere bilme de¹⁹¹ onların maksatlarını anlayacak, usûl, dil ve belagat kuralları ile şer'i kuralların çoğunu ve uygulamalarını bilmesi, bunları kavrayıp onlardan hüküm çıkaracak kapasitesinin olması müctehid için yeterli görülmüştür.¹⁹² Tâceddîn es-Sübkî'nin babası Takıyyüddîn es-Sübkî'den naklen söylediği "*müctehid, Şari'in maksadını anlayacak ilmi bir kuvvete ulaşmalı, şer'i kaideleri ve onun pratiklerinin büyük çoğunluğunu kuşatmalı ve bu ilimler kendisinde meleke haline gelmelidir*" ifadeleri, Tâceddîn es-Sübkî'nin bu ilimlerin orta düzeyde bilinmesi yeterlidir iddiasıyla çelişmez, aksine bu bir hazırlık ve onay anlamına gelmektedir.¹⁹³ Müctehidin ahkam ayetlerini ezberlemesine gerek olmadığı,

¹⁸⁴ İbrahim Özdemir, *Fıkıh Usûlünde Ta'îl Tartışmaları* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 305.

¹⁸⁵ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 471.

¹⁸⁶ er-Râzî, *el-Mahsûl*, 2/413.

¹⁸⁷ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi'*, 699.

¹⁸⁸ el-Bağdâdî, *eş-Şerh'ul-Cedîd*, 698.

¹⁸⁹ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 470; el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1317; el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/468.

¹⁹⁰ el-Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1337.

¹⁹¹ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 470.

¹⁹² el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1317.

¹⁹³ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi'*, 697.

Gazzâlî'nin ifadesiyle zaten 500 tane olan bu ayetleri ihtiyaç halinde bulacak şekilde biliyor olması yeterlidir.¹⁹⁴ Hasen b. Muhammed b. Mahmud el-Attâr'ın (ö. 1250/1834) iddiası, alimin bütün bu ilimlerde zirveye ulaşp ondan sonra müctehid olarak vasıflanması gerekmez.¹⁹⁵ Müctehidde bulunması gereken şartlar noktasında bazı usûlcüler işi sıkı tutarken bu konuda ictihad eyleminin sürekliliğini sağlamak adına ilk olarak el-Cüveynî'nin daha sonra da Gazzâlî'nin açıkça bu şartlarda hafifletmeye gittiği görülmektedir.¹⁹⁶

Kitap bilgisi noktasında orta derecede bir seviye müctehid için yeterli¹⁹⁷ görüldüğü gibi aynı durum ahkam hadisleri için de geçerli görülmüş, ama ezberlenmesinin daha güzel olacağı ifade edilmiştir.¹⁹⁸ Gazzâlî 'ye göre Ebu Davud es-Sicistânî'nin (ö. 275/889) ve Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî'nin (ö. 458/1066) Sünen'i müctehidin elinin altında olursa yeterli görülmüştür.¹⁹⁹ İmam Nevevî (ö. 676/1277) ise buna itiraz ederek Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Buhari (ö. 256/870) ve Ebu'l Hüseyin Müslim b. Haccâc'ın (ö. 261/875) *Sahihi*'nde olan birçok ahkam hadislerinin Ebu Davud'da olmadığını bundan dolayı yeterli olmayacağını söylemiştir.²⁰⁰ İmam Şafii ise Kur'an'ın tamamının ezberlenmesini şart koşturmuştur.²⁰¹ Fakat şurası gözden kaçmamalıdır ki, o dönemin şartlarında ilim yaygın ve alimler boldu, kudretli alimlerin bulunduğu bir çağda onlara nazaran orta düzeyde bir seviye yeterli görülmüştür.²⁰² Eğer ki bu metinler her dönem için geçerlidir denir ve yaşanan dönemdeki ilim ehlinin seviyesine göre orta derecede birisi ictihad ehliyetine sahiptir diye iddia edilirse bu fıkıh usûlünü ve bu alanda yetkinlik seviyesini hafife almak olur. Kaldı ki, Abdulvehhab Şa'rânî (ö. 973/1565), Ebu'l-Hasen el-Bekrî'ye (ö. 952/1545) kendisinin ictihad derecesine ulaştığını söyleyince el-Bekrî, niçin bunu açıklamıyorsunuz dediğinde Suyûtî'nin başına gelenlerin kendisinin de başına gelmesinden korktuğunu ifade etmiştir.²⁰³

¹⁹⁴ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/468.

¹⁹⁵ el-Attâr, *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Celâl el-Mahallî*, 2/423.

¹⁹⁶ Âdem Yenidoğan, *Mütekellim Usûlcülere Göre İctihad* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 182.

¹⁹⁷ el-Attâr, *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Celâl el-Mahallî*, 2/423.

¹⁹⁸ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/469.

¹⁹⁹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/469.

²⁰⁰ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi*, 696.

²⁰¹ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi*, 697.

²⁰² el-Attâr, *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Celâl el-Mahallî*, 2/423.

²⁰³ el-Attâr, *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Celâl el-Mahallî*, 2/423.

2.1.3.8. İcma' Edilmiş Konuları Bilmek

Tâceddîn es-Sübkî'nin ifadesine göre Rasûlullâh'ın (s.a.v.) vefatından sonra ümmetin müctehidlerinin bir konuda görüş birliği yapıp ittifak etmesine kısaca icma' denmiştir.²⁰⁴ Rasûlullâh (s.a.v.) hayatta iken icma' söz konusu olamaz.²⁰⁵ İctihaddan amaç, şer'i hükümlerin anlaşılması ve uygulanacak hükmün ortaya konması için var olan çabanın gösterilmesidir.²⁰⁶ Müctehid ancak kendisi için şart koşulan özelliklere haiz olduktan sonra fetva verebilir²⁰⁷ ki bu sayede imkân ölçüsünde hatadan korunmuş olsun ve hükmünde isabet etsin. Gerçi isabet etmesi şart koşulmamış²⁰⁸, bilgisi doğrultusunda hareket etmesi ve bir neticeye ulaşması istenmiştir. Bu ise onun rastgele hüküm vermesini değil, isabet edemediği zaman günahkâr olmayacağını²⁰⁹ beyan içindir. Tüm çaba aslında müctehidin hata yapma ihtimalini azaltmak ve onu isabete yaklaştırmak, bu sayede mefdûlün fâdıla, salihin aslaha tercih edilmesini önlemek²¹⁰ içindir. Müctehidin icma' edilmiş konuları bilmesi de aynı amaca hizmetle onun icma'ın dışına çıkmaması²¹¹ içindir. Öyle ki, icma'ın aksine bir fetva vermemiş olsun.²¹²

Daha önce sayılan özelliklerden farklı olarak müctehidin icma' edilmiş konuları bilmesi, müctehidin sıfatlarından olarak değil, ictihadı bilfiil meydana getirmek için şart koşulmuştur.²¹³ İcma'a muhalefet açıkça haramken²¹⁴ bu meseleden habersiz bir şekilde verilecek hükmün kayda değer bir tarafı olmayacaktır.²¹⁵ Bazıları ise icma' gibi ihtilaf edilen konuların da müctehid tarafından bilinmesi gerektiğini şart koşarlar ve *Kur'an'a ait ihtilaflı meseleleri bilmeyen kârî olamaz, fukahâ arasındaki ihtilaflı meseleleri bilmeyen de fakih olamaz* derler.²¹⁶ Gazzâlî, müctehidin icma edilmiş bütün meseleleri bilmesini gerekli görmez, sadece hüküm vereceği konuyla ilgili icma'ı

²⁰⁴ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 383.

²⁰⁵ el-Bağdâdî, *eş-Şerh'ul-cedîd*, 483.

²⁰⁶ Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtîbî el-Gırnâtî, *el-Muvâfakât* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale Nâşirün, 2013), 4/431.

²⁰⁷ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/468.

²⁰⁸ Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl fî 'ilmi usûli'l-fikh* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale Nâşirün, 2016), 2/420.

²⁰⁹ er-Râzî, *el-Mahsûl*, 2/420.

²¹⁰ Ömer b. Salih b. Ömer, *Makâsıd-u's-şerîa 'inde'l-İmâm 'ız b. Abdi's-Selâm* (Ürdün: Dâr-u'n-Nifâs, 2003), 232.

²¹¹ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 470.

²¹² el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi'*, 697.

²¹³ el-Attâr, *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Celâl el-Mahallî*, 2/424.

²¹⁴ el-Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1318.

²¹⁵ el-Attâr, *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Celâl el-Mahallî*, 2/424.

²¹⁶ Safvân Adnân Dâvûdî, *el-Lübâb fî 'usûl-ü'l-fikh* (Dimaşk: Dâr-u'l-Kalem, 1999), 282.

bilmesi yeterlidir²¹⁷ der. Tâceddîn es-Sübkî ise bunu açıkça belirtmeyip, müctehidin mutlak olarak icma' edilmiş meseleleri bilmesi gerektiğini söyler.²¹⁸

2.1.3.9. Nâsih ve Mensûhu Bilmek

Nesh lügat olarak izale etmek/ gidermek veya nakletmek, bir şeyi iptal edip onun yerine başka bir şey koymak²¹⁹ anlamlarına gelir. İzale manasında güneş gölgeyi giderdi, nakil manasında ise, bir kitapta olan yazının başka bir kağıda aktarılmış haline nüsha denir.²²⁰ Aynı şekilde nakil manasında malın el değiştirmesin dolayı miras bölümüne *münâsahât*, itikadi olarak sapkın olan filozofların bir kısmına göre ruhun başka bir bedene geçmesine de *tanâsuh* denmiştir.²²¹ Terim olarak ise neshin mevcut hükmün ortadan kaldırılması anlamında *raf'* veya hükmün süresinin bittiğini²²² ifade etmesi şeklinde *beyan* olduğu konusunda ihtilaf edilmiştir.²²³ Neshin bir çok tarifi yapılmakla birlikte Gazzâlî neshi, *daha önce bir hitapla sabit olan hükmün, kalktığına delalet eden başka bir hitap* olarak tarif eder.²²⁴ Tâceddîn es-Sübkî ise, *şer'î bir hükmün daha sonra gelen şer'î bir delille kaldırılması* olarak tarif etmiştir.²²⁵ Buna göre birinci hükmü ortadan kaldıran nâsihtir. Eğer nâsih olmasaydı birincinin hükmü devam ederdi.²²⁶ Tâceddîn es-Sübkî neshin akıl yürütme ile olamayacağını, ancak şâri'in hitabıyla olacağını beyan ettikten sonra, İmam Râzî'nin aklen de neshin olabileceği görüşüne karşı çıkmıştır.²²⁷ Râzî, ayakları kopan kişiden ayaklarını yıkama hükmünün kalkacağını söyleyerek aklen de neshin olabileceğini iddia etmiştir. Tâceddîn es-Sübkî bunun ciddi bir kusur olduğunu dile getirmiştir.²²⁸ Eserin şerhlerinden, neshin kullanım alanını genişletmek adına ancak mecaz manada kullanılabileceğini²²⁹ anlıyoruz. Uyuyan kişiden, deliden ve ölüden de sorumluluğun kalkması hükmün neshedilmesi olarak isimlendirilemez.²³⁰ Nesh konusun müctehid tarafından bilinmesinin şart koşulması, yapılacak ictihad ile mensuh olan bir hükümle

²¹⁷ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/470.

²¹⁸ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 383.

²¹⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 14/121; Sarı, *el-Mevârid*, 1508.

²²⁰ es-Sübkî, *Raf'u'l-Hâcib*, 4/27.

²²¹ Muhammed Hasan Hîto, *el-Vecîz* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale Nâşirün, 2018), 241.

²²² el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 2/758.

²²³ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 336.

²²⁴ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/259.

²²⁵ es-Sübkî, *Raf'u'l-Hâcib*, 4/32.

²²⁶ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi*, 367.

²²⁷ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 2/759.

²²⁸ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 337.

²²⁹ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 2/759.

²³⁰ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi*, 366.

amel edilmesine²³¹ engel olmak içindir. Gazzâlî nesh ve mensuh konusunun bilinmesini müctehid için asli şartlardan görmez ancak müctehid olmayı tamamlayan ilimlerden sayar.²³² Tâceddîn es-Sübkî ise nesh konusunu bilmeyi, mutlak olarak müctehidin şartlarından saymaktadır. icma‘ konusunda olduğu gibi bu konuda da müctehidin tüm nesh edilmiş nasları bilmesi şart değildir, sadece fetva vereceği konuda neshe uğramış ayet ve hadisleri bilmesi yeterli görülmüştür.²³³

2.1.3.10. Nüzûl Sebeplerini Bilmek

Hükümlerin bilinmesi için, ayet ve hadislerin hangi olay veya konu hakkında indiği/ söylendiğinin rivayetlerle bilinmesi sebep-i nüzûl diye tarif edilmiştir.²³⁴ Ebü'l-Hasen el-Vâhidî (ö. 468/1076) nüzûl sebebi ve olayın hikayesi bilinmeden ayetlerin tefsirinin bilinemeyeceğini iddia etmiştir.²³⁵ Sebebi nüzûl bilinmeden önce ortaya çıkan bazı meseleler bilindikten sonra ortadan kalkabiliyor,²³⁶ bu sebeple müctehidin bu konuyu bilmesi ortaya çıkacak problemi daha ilk baştan çözmesine sebep olacaktır. Ayrıca sebebi nüzûl, müctehidi meselelerin arka planında yatan sebepleri bilmeye, hükme sebep olan gerekçeleri ve hitabın maksadını anlamaya,²³⁷ tahsis edilmesi gereken bir durum varsa onu kavramaya yarar sağlamış olur.²³⁸

2.1.3.11. Mütevâtir ve Âhâd Haberlerin Şartlarını Bilmek

Mütevâtir, yalan üzere birleşmesi adeten mümkün olmayan bir topluluğun rivayet ettiği habere denir, bu sebeple zaruri bilgi ifade eder. Âhâd haber ise, tevatür şartlarını taşımayandır.²³⁹ Dikkatli bakıldığı zaman hükümlerin asıl kaynağı Allah'ın kitabıdır ve kitabın bize aktarılması icma ile mütevâtir şeklindedir.²⁴⁰ Sünnet bu hükümleri bize haber vermektedir.²⁴¹ Sünnetin bize aktarılması da ya *Mütevâtir* ya da *Âhâd* şeklinde olmuştur.²⁴² Tâceddîn es-Sübkî, müctehid için mütevâtir ve âhâd haberi

²³¹ Takıyyüddîn es-Sübkî- Tâceddîn es-Sübkî, *el-İbhâc*, 3/1877.

²³² el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/473.

²³³ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/473.

²³⁴ Muhammed Abdulazim Zürkânî, *Menâhilü'l- 'irfân* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1995), 1/89; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *et-Tibyân fî 'ulûmu'l-Kur'ân* (Pakistan: Büşra, 2014), 36.

²³⁵ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *el-İtkân fî 'ulûmu'l-Kur'ân* (Şam: Mustafa el-Bâbî el-Halebî Matbaası, 1951), 1/28.

²³⁶ Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğî, *Buhûs fî 'usûli't-tefsîr* (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1988), 111.

²³⁷ Hîto, *el-Vecîz*, 497.

²³⁸ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi*, 698.

²³⁹ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *Tedribu'r-Râvî fî Şerh-i Tarîbi'n-Nevâvî* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994), 2/577; İsmail Lutfî Çakan, *Hadis Usûlü* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2008), 91.

²⁴⁰ el-Bağdâdî, *eş-Şerh'ul-Cedîd*, 172.

²⁴¹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/233.

²⁴² el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/312.

bilmeyi şart koşmuştur ki, böylelikle mütevâtir rivayeti âhâd haberin önüne alsın.²⁴³ Ayrıca hükümlerde bir çelişki olduğunda mütevâtir rivayet ile hüküm versin.²⁴⁴ Gazzâlî, müctehidde olması gereken şartlar arasında özellikle mütevâtir ve âhâd şartlarını bilmeyi zikretmez, müctehidin rivayeti bilmesini, sahihi fasidden, makbul olanı merduddan ayırma kabiliyetinin olmasını şart koşar.²⁴⁵ Bu yönüyle Sübkî, müctehid için daha özel bir şart belirlemiştir. Er-Râzî de müctehidin mütevâtir ve âhâd haberlerin şartlarını bilmesini aynı ifadelerle şart koşmuştur.²⁴⁶ Bu yönüyle Tâceddîn es-Sübkî ile aynı kanaattedirler. Tabi bunlar müctehidin şartlarından değil ictihadın geçerliliği açısından şart koşulmuştur.²⁴⁷ Yani müctehid, mütevâtir bir rivayet dururken âhâd bir haberle hüküm verdiği için tâbi olunma noktasında hüküm problemlili addedilir, yoksa müctehid bizzat müctehid olma vasfını kaybetmez. Tâceddîn es-Sübkî'nin kullandığı “*İctihadı fiilen gerçekleştirmesi için, yoksa bu onun zatında (doğuştan) bulunan bir nitelik olduğu için değil*”²⁴⁸ ifadesinin manası budur. Gazzâlî de bu şartları müctehid için asli şartlardan değil tamamlayıcı vasıflardan saymıştır.²⁴⁹

2.1.3.12. Sahih ve Zayıf Hadisleri Bilmek

Tâceddîn es-Sübkî müctehidin daha detaylı bir hadis bilgisine vakıf olmasını bu sebeple sahih ve zayıf hadis konusunda yeterli düzeyde bilgi sahibi olmasını da şart koşmuştur.²⁵⁰ *Şaz ve illetten uzak adalet ve zabt sahibi ravilerin kendileri gibi sonuna kadar adalet ve zabt sahibi ravilerden oluşan muttasıl bir senetle rivayet ettikleri hadislere sahih* hadis denmiştir.²⁵¹ Zayıf hadis ise, *sahih ve hasen hadis şartlarını taşımayan* rivayetlerdir.²⁵² Tâceddîn es-Sübkî, müctehidin zayıf hadisi bırakıp sahih hadislerle hüküm verebilmesi için sahih ve zayıf hadisleri bilmesini şart koşmuştur.²⁵³ Yine bu konuda da müctehidin tüm sahih ve zayıf hadisleri bilmesi şart koşulmamış fetva anında incelediği hadisin sahih mi zayıf mı olduğunu bilmesi yeterli

²⁴³ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 2/1318.

²⁴⁴ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi*, 698.

²⁴⁵ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/473.

²⁴⁶ er-Râzî, *el-Mahsûl*, 2/413.

²⁴⁷ el-Attâr, *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Celâl el-Mahallî*, 2/434.

²⁴⁸ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi*, 697. (لإيقاع الاجتهاد لا لكونه صفة فيه)

²⁴⁹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/473.

²⁵⁰ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 470.

²⁵¹ Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isü'l-hasîs şerhu ihtisâr-i 'ulûmu'l-Hadîs* (Kahire: Dâru'l-Fevâid, 2016), 37-38.

²⁵² Şâkir, *el-Bâ'isü'l-hasîs*, 71.

²⁵³ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 470.

görülmüştür.²⁵⁴ Bazı usûl alimlerince mutlak müctehid vasfı için tüm sünenlerin bilinmesi gerekli görülmüş ama ezberlenmesi şart koşulmamıştır.²⁵⁵

2.1.3.13. Kabul ve Red Açısından Râvîlerin Durumlarını Bilmek

Tâceddîn es-Sübki'ye göre, müctehidde bulunması gereken özelliklerden biri de râvîlerin durumlarının müctehid tarafından bilinmesidir.²⁵⁶ Haberi rivayet eden kişinin durumu haberin kabul ve reddedilmesi açısından²⁵⁷ önemlidir. Bu sayede müctehid adalet sahibi olmayan ravinin haberine göre hüküm vermemiş olur.²⁵⁸ Bazı nüshalarda sahabe hayatını bilmek de müctehid için şart koşulmuştur.²⁵⁹ Çoğunluğun görüşüne göre sahabelerin hepsi adildir bu sebeple onların hallerinin bilinmesine gerek yoktur.²⁶⁰ Bazıları ise hepsi adil olsa bile aralarında sahabenin büyükleri ve diğerleri diye bir ayrım vardır,²⁶¹ bu sebeple *kibâru's-sahabe*'nin rivayeti diğerlerinin önüne alınmıştır²⁶² diyerek, her türlü sahabenin hallerini bilmenin de müctehid için güzel²⁶³ olacağını ifade etmiştir.²⁶⁴ Mevcut şartlarda müctehid için ravilerin hallerini bizzat bilmesi mümkün değildir. Bundan dolayı rical kitaplarında var olan bilgileri taklid etmesi ve muteber alimlerin bu konudaki eserlerine itimat etmesi gerekmektedir.²⁶⁵ Müctehid için bu konudaki uzmanlık seviyesi budur. Çünkü müctehid ancak ravilerin hallerine bu bilgiler vasıtası ile ulaşabilmektedir.²⁶⁶ Aksi takdirde ravinin adaletine deneme ve müşahede ile ancak vakıf olunabilir ki, daha önce vefat etmiş bir raviyi bu şekilde tahlil etmek mümkün değildir.²⁶⁷ Müctehidin bu sebeple güvenilir hadis alimlerine bu konuda itimat etmesi taklid sayılsa da ictihadına zarar vermez.²⁶⁸ Takıyyüddîn es-Sübki bu özelliğin de ictihad şartı olduğunu yoksa müctehidin vasıflarından biri olmadığını ifade etmiştir.²⁶⁹

²⁵⁴ Hîto, *el-Vecîz*, 498.

²⁵⁵ Hîto, *el-Vecîz*, 498.

²⁵⁶ es-Sübki, *Cem'u'l-cevâmi'*, 470.

²⁵⁷ el-Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 2/1319.

²⁵⁸ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/473.

²⁵⁹ el-Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 2/1319.

²⁶⁰ el-Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 2/1319.

²⁶¹ el-Attâr, *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Celâl el-Mahallî*, 2/434.

²⁶² el-Makdisî, *ed-Dürerü'l-levâmi'*, 2/459.

²⁶³ el-Bağdâdî, *eş-Şerh'ul-cedîd*, 697.

²⁶⁴ el-Ensârî, *Hâşiye 'alâ şerhi Cem'i'l-cevâmi'*, 4/121.

²⁶⁵ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/474.

²⁶⁶ Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekerıyyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî el-Ensârî el-Hazrecî, *Gâyetu'l-vusûl ilâ şerh-i lübbi'l-'usûl* (Beyrut: Hâşimî, 2018), 606.

²⁶⁷ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/474.

²⁶⁸ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/474.

²⁶⁹ el-Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 2/1319.

2.1.3.14. Lafzın Zahirinin Dışında Anlaşılmasını Sağlayacak Karinenin Varlığını Araştırmak

Fıkıh usûlünde, hükümlerin kaynaklardan çıkarılması (istinbat) sürecinde lafızların doğru yorumlanması hayati önem taşır. Müctehidin, umum ifade eden bir lafızla karşılaştığında tahsis edici unsurları (muhasşis) araştırması, mutlak bir lafızla karşılaştığında bu lafzı mukayyed kılan delilleri incelemesi ve bir hükmün neshedilip edilmediğini tespit etmesi gerekmektedir.²⁷⁰ Müctehid, lafzı zahiri anlamından uzaklaştıran bir karine bulunup bulunmadığını, yani onu görünür anlamından saptıran özel bir ifade olup olmadığını incelemelidir. Bu, çıkaracağı hükmün (istinbat) eleştiriye maruz kalmaması için bir önceliktir, yoksa zorunlu bir durum değildir.²⁷¹ Ayrıca lafzın zahiri anlamını değiştiren karineleri tespit etmesi, isabetli hüküm çıkarmanın temel şartlarından biridir. Müctehidin dışarıdan gelen eleştirilere açık bir tutum sergilemesi ve farklı görüşlerden haberdar olarak ictihadda bulunması, vereceği hükümlere yönelik itirazların şüphe oluşturmamasını önleyerek ictihadının sağlamlığını ve güvenilirliğini artırır.²⁷²

Tâceddîn es-Sübkî'ye göre müctehid için kelam ilmi bilgisi (İslam inanç esasları) şart değildir.²⁷³ Çünkü bir kişi İslam akidesini taklid yoluyla benimsemiş olsa bile hüküm çıkarma (istinbat) kabiliyetine sahip olabilir.²⁷⁴ Seyfeddin el-Âmidî (ö. 631/1233) müctehidin Allah'ın varlığı ve sıfatları ile ilgili zaruri olanları bilmesini yeterli görmüştür.²⁷⁵ Gazzâlî de aynı şekilde müctehidin inanç sahibi olmasını yeterli görmüş, kelimcilerin oluşturduğu ilmi metodları bilmeyi müctehid için şart koşmamıştır.²⁷⁶

Tâceddîn es-Sübkî fıkıhın alt meselelerini (*fürû'*) bilmeyi de ictihad için şart görmemiştir.²⁷⁷ Zira *fürû'* fıkıh bilgisi ancak ictihad sonrasında kazanılabilir,²⁷⁸ ictihad için *fürû'* fıkıh bilgisinin şart koşulması devir gerektirir.²⁷⁹ Dolayısıyla ictihad için ön şart olarak kabul edilemez.²⁸⁰ Ancak Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin müctehid için

²⁷⁰ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1320.

²⁷¹ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1320.

²⁷² Hîto, *el-Vecîz*, 501.

²⁷³ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 471.

²⁷⁴ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1319.

²⁷⁵ Seyfüddîn el-Âmidî, *el-İhkâm fi usûlü'l-ahkâm* (Beyrut: Müessesetü Nur, 1981), 4/163.

²⁷⁶ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/475.

²⁷⁷ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 471.

²⁷⁸ Takıyyüddîn es-Sübkî- Tâceddin es-Sübkî, *el-İbhâc*, 3/1879.

²⁷⁹ el-Bennânî, *Hâşiyetü'l-Bennânî* 2/385.

²⁸⁰ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/475.

fürû' fikhı bilmesi gerektiği yönünde görüşü²⁸¹ vardır. İbn Salah *fürû'* fikhı bilmeyi müctehid için değil ama *müftî* için şart koşturmuşur.²⁸² Molla Hüsrev'e göre zamanımızda ictihad mertebesine ulaşmak ancak *fürû'* fikhla uğraşmakla hasıl olmaktadır.²⁸³

Erkek olmak da Tâceddîn es-Sübkî'ye göre müctehid için şart değildir.²⁸⁴ Bazı kadınların da ictihad kabiliyetine sahip olmaları mümkündür.²⁸⁵ Her ne kadar kadınların akli yetenekleri erkeklere göre eksik kabul edilse de,²⁸⁶ bu durum onların ictihad yapabilme potansiyelini tamamen ortadan kaldırmaz.

Aynı şekilde hür olmak da müctehid için şart değildir.²⁸⁷ Bazı kölelerin de ictihad kabiliyetine sahip olmaları mümkündür. Efendisine hizmet etmekten kurtulup boş vakit bulabilen bir köle de ictihad yapabilir. Ancak kölenin ictihad için gerekli olan tüm gücünü sarfetmesi pek mümkün gözükmemektedir. Bu ise hür olmayanın ictihad edememeziği değil ictihadın doğası olan tüm gücünü sarfetmekten mahrum olması ile ilgili bir durumdur.²⁸⁸

Yine Tâceddîn es-Sübkî adalet sahibi olmayı da müctehid için şart koşturmamıştır. Bu konuda her ne kadar farklı görüşler ileri sürülse de Sübkî'ye göre en sahih görüş budur.²⁸⁹ Çünkü fasık (günahkâr) bir kişinin de ictihad kabiliyetine sahip olması mümkündür. Son dönem usûl alimlerinden Muhammed Hasan Hîto, fasık kimsenin hükümleri ve hüküm çıkarma yöntemlerini bilse de fasıklığı sebebiyle itimat edilmeye uygun olmadığını ifade etmiştir.²⁹⁰ Gazzâlî de adalet vasfını müctehid için şart koşturmuşur. Ama bu şart ictihadın sıhhat şartı değil fetvanın kabul şartı olarak değerlendirilmelidir.²⁹¹ Adalet vasfına itibar edilmesi noktasında müftî müctehidden daha özel olarak değerlendirilmiştir. Çünkü fasık kimsenin sözüne itibar edilemeyeceği konusunda ittifak vardır.²⁹² Tâceddîn es-Sübkî *el-İbhâc* adlı eserinde bu konuyu tartışırken, eğer adalet ictihad için şart koşulursa burada iki problemin ortaya çıkacağını dile getiriyor. Birincisi onun delillerinin doğruluğunu bilen biri bu

²⁸¹ Takıyyüddîn es-Sübkî- Tâceddîn es-Sübkî, *el-İbhâc*, 3/1879.

²⁸² Takıyyüddîn es-Sübkî- Tâceddîn es-Sübkî, *el-İbhâc*, 3/1879.

²⁸³ Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 345.

²⁸⁴ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 471.

²⁸⁵ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi'*, 699.

²⁸⁶ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1320.

²⁸⁷ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 471.

²⁸⁸ el-Bennânî, *Hâşiyetü'l-Bennânî* 2/385.

²⁸⁹ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 471.

²⁹⁰ Hîto, *el-Vecîz*, 496.

²⁹¹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/468.

²⁹² el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi'*, 699.

fetvaya dayanarak amel edebilir mi? İkincisi fasık kişi kendi ictihadıyla amel edecek mi yoksa başkasını mı taklid edecek? ²⁹³ Bu noktada Tâceddîn es-Sübkî'nin benimsediği görüş Gazzâlî'nin, *adalet ictihadın sıhhat şartı değil fetvanın kabul edilebilirliği noktasında şarttır*²⁹⁴ ifadesi ile de örtüşmektedir.

Sonuç olarak, ictihad faaliyetinin bizzat kendisi, kişinin entelektüel ve metodolojik birikimiyle ilgili bir yetenek olup, cinsiyet, hürriyet ve hatta tamamen dini yaşantı gibi kişisel vasıflardan bağımsız olarak değerlendirilmelidir. Müctehid olabilmek için gerekli olan temel yetkinlik, hüküm çıkarma kabiliyetidir.

2.1.4. Müctehidin Kısımları

Fıkıh usûlünde müctehidler, bilgi ve yetkinlik düzeylerine göre farklı kategorilere ayrılmıştır. Bu kategorizasyon, hem tarihi süreçteki ictihad faaliyetlerinin anlaşılması hem de hukuki görüşlerin değerlendirilmesi açısından önem taşımaktadır. Şâfiî mezhebinde müctehidler; mutlak müctehid, mezhepte müctehid ve fetva müctehidi olarak üç kategoriye ayrılmıştır. ²⁹⁵ Mezheplere göre farklı taksimler olmakla birlikte Suyûtî *Cem'u'l-Cevâmi'* adlı eserde bu üç sınıf dışında bir müctehid tabakasının olmadığını ifade etmiştir. ²⁹⁶

2.1.4.1. Mutlak Müctehid

Müctehidde bulunması gereken şartlar başlığı altında saydığımız özellikleri barındıran kişi mutlak müctehid kabul edilmektedir. ²⁹⁷ Nevevî bu tür müctehidlere müstakil müctehid demeyi tercih etmiştir. ²⁹⁸ Ebu Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah ez-Zerkeşî (ö. 794/1391), şeriata dair tüm konularda ictihad edebilecek ve yukarıda sayılan özelliklerin kendisinde bulunmasının şart koşulduğu kişiye mutlak müctehid demiştir. ²⁹⁹ Müctehidin *mutlak* olarak kayıtlanması onun ictihad ederken başkasının usûlüne bağlı kalma zorunluluğunun olmaması sebebiyledir. ³⁰⁰ Ebu Hanife (ö. 150/767), İmam Şâfiî (ö. 204/820), İmam Malik (ö. 179/795) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi müctehidler mutlak müctehiddir. ³⁰¹ Kemal Paşazade (ö. 940/1534) bu kategorideki müctehidlere *müctehid fi'ş-şer'*

²⁹³ Takıyyüddîn es-Sübkî- Tâceddîn es-Sübkî, *el-İbhâc*, 3/1880.

²⁹⁴ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/468.

²⁹⁵ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1322; Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/575.

²⁹⁶ el-Bennânî, *Hâşiyetü'l-Bennânî* 2/386; Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 338.

²⁹⁷ Takıyyüddîn es-Sübkî- Tâceddîn es-Sübkî, *el-İbhâc*, 3/1879.

²⁹⁸ Yenidoğan, *Mütekellim Usûlcülere Göre İctihad*, 197.

²⁹⁹ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/575.

³⁰⁰ el-Bennânî, *Hâşiyetü'l-Bennânî* 2/386; Apaydın, *Fıkıhın Kaynakları*, 119.

³⁰¹ Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 344.

(şeriatla müctehid) demektedir.³⁰² Son dönem bazı araştırmacılar ise bunlara kurucu müctehid demeyi uygun görmüşlerdir.³⁰³ *Cem'u'l-cevâmi'* şârihlerinden Zerkeşî, mutlak müctehidin şu an itibariyle neslinin kesildiğini ifade etmiştir.³⁰⁴

2.1.4.2. Mezhepte Müctehid

Mutlak müctehidden bir derece aşağıda yer alan ve kendi imamının belirlediği temel ilke ve metotlar çerçevesinde yeni meselelere çözüm üretebilen âlimdir.³⁰⁵ Bu müctehid, imamının metinlerini ve metodolojisini derinlemesine kavramış olup, imamından nakledilmeyen konularda,³⁰⁶ onun metodolojisine uygun biçimde icthad yapabilme yetkinliğine sahiptir.³⁰⁷ Mezhepte müctehidi mutlak müctehidden ayıran özellik, benimsediği mezhebin imamının usûl kaidelerine bağlı kalmasıdır.³⁰⁸ Mezhepte müctehid, imamının açık bir görüş belirtmediği meselelerde, imamının usul ve kaideleri doğrultusunda hüküm istinbat eder. *Tahrir*³⁰⁹ olarak adlandırılan bu faaliyet tarzında müctehid, mezhep imamının benzer meselelerdeki yaklaşımlarını ve delillendirme yöntemlerini dikkate alarak, yeni meselelere çözüm üretir.³¹⁰ Bu kategorideki müctehidlere Ebu Hanife'nin önde gelen öğrencilerinden Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî (ö. 182/798), Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî (ö. 189/805) gibi alimler örnek gösterilebilir.³¹¹

Ebu Zer'a Ahmed b. Abdirrahîm el-İrâkî (ö. 826/1423) mezhepte müctehidde mutlak müctehidde bulunması gereken şartların aranmayacağını ifade etmiş sadece kendi mezhep imamının usûl kaidelerini bilmesini yeterli görmüştür.³¹² İbn Ebi'd-Dem (ö. 642/1244) ise bu kategoride bir müctehidin kalmadığını iddia etmiştir. İrâkî, İbn Ebi'd-Dem'in bu iddiasının kabul edilemez olduğunu ifade ederek itiraz etmiştir.³¹³

³⁰² Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 335.

³⁰³ Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 333.

³⁰⁴ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/575.

³⁰⁵ el-Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1322.

³⁰⁶ el-Bağdâdî, *eş-Şerh'ul-cedîd*, 698.

³⁰⁷ Hîto, *el-Vecîz*, 502.

³⁰⁸ el-Bennânî, *Hâşiyetü'l-Bennânî* 2/386. (Zerkeşî'ye göre mezhep müctehidi, bir mesele hakkında kendisine soru sorulduğunda, eğer o konuda mezhep imamından bir nass (açık hüküm) biliyorsa onunla cevap verir; bilmiyorsa mezhebinin usûlüne göre icthad eder ve o meseleyi imamının usûl kaideleri üzerine temellendirerek çıkarımında bulunur. bk. Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/575.

³⁰⁹ Hîto, *el-Vecîz*, 502.

³¹⁰ el-Bennânî, *Hâşiyetü'l-Bennânî* 2/385.

³¹¹ Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 335.

³¹² el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi'*, 700.

³¹³ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi'*, 700.

Tâceddîn es-Sübkî, mezhepte müctehid seviyesini, imamına bağlı kalmakla birlikte onun naslarından ve görüşlerinden yola çıkarak yeni fikhî ihtimaller (vücûh) üretebilen bir ilmî yeterlilik olarak tanımlar.³¹⁴ Sübkî'nin "mezhepte müctehid, kendi imamının metinlerinden hüküm çıkarabilecek düzeyde içtihat yapma yetkinliğine sahip kimsedir"³¹⁵ ifadesi, mezhebî içtihadın sınırlarını ve derinliğini yansıtan temel bir tanım olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca Sübkî'nin tanımında geçen "yeni ictihadî ihtimaller çıkarmak"³¹⁶ ifadesi imamın açık beyanlarının (nass) lafzına ve mezhebin usûl kaidelerine sadık kalarak, o beyanlardan tümevarımsal veya kıyasî yollarla yeni hükümler üretme faaliyetine işaret etmektedir.³¹⁷ Bu düzeydeki bir müctehid, mutlak müctehid konumunda olmamakla birlikte, mezhep dâhilinde ictihad yapma yetkinliğine sahiptir. Bu tür müctehidlerin varlığı, mezhebin canlılığını ve gelişimini sürdürebilmesi açısından elzemdir. Ayrıca bu yaklaşım, mezhepte taklidin sınırlarını daraltmakta, içtihadı dayalı çalışmalara da kapıyı açık tutmaktadır.

2.1.4.3. Fetvada Müctehid

Fetvada müctehid, mezhep imamının veya mezhep içindeki diğer müctehidlerin ortaya koyduğu görüşleri kapsamlı bir şekilde değerlendirerek, delillerin kuvvetine göre bu görüşler arasında tercihte bulunabilen kişi olarak tanımlanmıştır.³¹⁸ Buna göre fetvada müctehid, yeni bir ictihad ortaya koymaktan ziyade mevcut görüşler arasında doğru ve uygulanabilir olanı belirleme konusunda yetkindir.³¹⁹ Bu kategorideki müctehidlere örnek olarak Ebü'l-Hasen Ubeydullah b. el-Hüseyn b. Dellâl el-Kerhî (ö. 340/952), Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî (ö. 483/1090), Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî (ö. 482/1089) ve Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933) gösterilebilir.³²⁰

Sübkî'ye göre fetvada müctehid, mezhep müctehidinin bir alt derecesinde yer alan ve kendi mezhebinde derinlemesine bilgi sahibi olan kişidir.³²¹ Onun bu ifadesini izah eden Mahalli, fetva müctehidinin mezhep içerisindeki farklı görüşler arasında

³¹⁴ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 471.

³¹⁵ "وهو المتمكن من تخريج الوجوه على نصوص إمامه" es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 471.

³¹⁶ "تخريج الوجوه" es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 471.

³¹⁷ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/575.

³¹⁸ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/575.

³¹⁹ el-Bağdâdî, *eş-Şerh'ul-cedîd*, 699.

³²⁰ Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 335.

³²¹ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 471.

tercih yapabilme yetkisine sahip âlim olduğunu belirtmektedir.³²² Nitekim Tâceddîn es-Sübkî bu tür müctehidin en önemli özelliğinin, mezhep birikimini derinlemesine kavramış olma ve bu birikim içerisindeki farklı görüşlerin delillerini değerlendirerek en kuvvetli görüşü tespit edebilmek olduğuna işaret etmektedir.³²³

Fetvada müctehid, özellikle imamın birden fazla görüş beyan ettiği konularda, söz konusu görüşler arasında tercih yapma yetkisine sahiptir.³²⁴ Irâkî (826/1423), bu mertebeden aşağıda bir müctehid seviyesinin olmadığını bunun dışında kalanların tamamının avam kabul edileceğini beyan etmiştir.³²⁵ Suyûtî Cem'u'l-Cevâmi'de bu sayılanlar dışında bir müctehid sınıfının olmadığını ifade etmiştir. Ancak Şîrâzî'nin el-Mühezzeb'inde dördüncü bir mertebe daha zikredilmiştir. Bu mertebe, mezhebin görüşlerini ezberleyip imamdan nakleden, açık ve müşkil meseleleri anlayabilen âlime aittir. Ancak bu kişinin, delilleri sağlam bir şekilde ispatlama ve kıyasları doğru bir biçimde düzenleme konusunda yetersizliği söz konusudur. Bu sebeple, naklettiği bilgiler esas alınır ve mezhebin kapalı kalmış meselelerine dair verdiği fetvalar güvenilir kabul edilir.³²⁶

2.1.5. İctihadın Bölünmesi

İctihadın bölünmesi (tecezzü'l-ictihâd) kavramı, bir müctehidin fikhın bütün alanlarında değil, yalnızca bazı konularında ictihad edebilme ehliyetine sahip olmasını ifade eder.³²⁷ Bu çerçevede, bir müctehid belirli meselelerde kendi ictihadına dayanabilirken, diğer bazı konularda başka bir müctehidi taklid etme durumunda kalabilir.³²⁸ Bu mesele iki yönlü bir tartışmayı gündeme getirmiştir: Birincisi, ictihad ehliyetine ilişkin şartların tüm fikhî konularda değil, yalnızca belirli alanlarda tamamlanmış olması;³²⁹ ikincisi ise böyle bir durumda müctehidin diğer meselelerde başka bir müctehidi taklid edip edemeyeceği hususudur.

Bu tartışmaların temelinde, bir şahsın yalnızca bazı alanlarda ictihad ehliyetine sahip olmasının, ona müctehid sıfatı kazandırıp kazandırmayacağı sorusu yer almaktadır.³³⁰ Şayet bu tür kısmi ehliyet, müctehidlik için yeterli kabul edilmezse; o

³²² el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1322.

³²³ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 471; Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/575.

³²⁴ el-Bennânî, *Hâşiyetü'l-Bennânî* 2/385-386.

³²⁵ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi*, 700; Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/575.

³²⁶ el-Bennânî, *Hâşiyetü'l-Bennânî* 2/386.

³²⁷ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1324

³²⁸ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/576.

³²⁹ es-Sübkî, *Raf'u'l-hâcib*, 4/531.

³³⁰ el-Âmidî, *el-İhkâm*, 4/164.

hâlde fıkhnın bütün alanlarında icthad şartlarını haiz bir müctehid ile yalnızca bazı alanlarda bu şartları taşıyan kimsenin hangi ilmî mertebelerle isimlendirilmesi gerektiği, ayrıca ve ayrıntılı olarak ele alınmalıdır. Zira klasik usûl literatüründe yalnızca mutlak müctehid değil, farklı düzeylerde icthad edebilen diğer müctehid türleri de açıkça tasnif edilmiştir.³³¹ Sübkî, mutlak müctehid olmayanların da kategorik olarak aşağıya doğru müctehid makamında olduklarını zaten belirtmiştir.³³² Bu haliyle Sübkî, icthadın bölünebileceğini zımnen ifade etmiştir.

Klasik dönem mütekellimîn usûlcülerinin eserlerinde bu konu tartışmaya açılmış; daha sonraki dönemlerde ise bazı Hanefî usûlcülerin de meseleye katkıda bulundukları görülmüştür.³³³

İctihadın bölünebilirliği ilk zamanlarda sadece miras (ferâiz) meseleleriyle³³⁴ sınırlı tutulmuştur. Böylelikle, tecezzû'l-ictihâdın yalnızca belirli alanlarda gerçekleşebileceği görüşü, ilk etapta dar bir çerçevede değerlendirilmiştir.³³⁵

İmam Malik'in kendisine yöneltilen soruların bir kısmına bilmiyorum demesi icthadın bölünebileceğine delil olarak sunulmuştur.³³⁶ İctihadın bölünmesine karşı çıkanların dayanağı, kişinin bilmediği delillerin bildikleriyle çelişebileceği ihtimalidir.³³⁷ Ancak bir kimse, ilgili babın bütün delillerini kavramış ve bu deliller üzerinde kapsamlı bir inceleme yapmışsa, böyle bir ihtimalin söz konusu olması oldukça uzak bir ihtimaldir.³³⁸ Ebu Hanife'den nakledilen icthadın bölünemeyeceği hakkındaki görüş, Molla Hüsrev tarafından da sahih görüş olarak kabul edilmiştir.³³⁹

İctihadın bölünebilirliği meselesinde Molla Hüsrev doğru yaklaşımın,³⁴⁰ fakihlik ehliyetinin belâgat ve benzeri ilimlerde olduğu gibi bir meleke, yani köklü bir yetkinlik hali olduğu yönündedir. Tâceddîn es-Sübkî de bunu *Fakîhu'n-Nefs* olarak ifade etmiştir.³⁴¹ Bu durum, yalnızca bazı meselelerde hüküm verebilme becerisine sahip olmayı değil, fikhî meselelerin bütününe yönelik müstakil ve usûl esaslarına dayalı hüküm çıkarabilme kabiliyetini gerektirir.³⁴² Nitekim bir kimsenin yalnızca bir

³³¹ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1322; Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/575.

³³² es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 471.

³³³ bk. el-Âmidî, *el-İhkâm*, Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi*.

³³⁴ Zekeriyâ el-Ensârî, *Gâyetu'l-vusûl*, 608.

³³⁵ Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 338.

³³⁶ Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 347; el-Âmidî, *el-İhkâm*, 4/164.

³³⁷ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1324.

³³⁸ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1324.

³³⁹ Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 347.

³⁴⁰ Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 347.

³⁴¹ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 470.

³⁴² Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 338.

cümle kurabilmesi, onu fasih bir hatip kılmadığı gibi, birkaç meselede ictihad edebilmek de kişiyi mutlak anlamda müctehid seviyesine çıkarmaz. Gerçek fakihlik, sözün maksadına ve bağlamına uygun şekilde kullanımındaki ustalık gibi, fikhî meselelerde de maksada uygun hüküm çıkarabilme melekesini içerir.³⁴³

Bu bağlamda müctehidin bazı meselelerde *bilmiyorum* demesi, ictihad melekesinin varlığına zarar vermez. Asıl olan, meseleler üzerinde bağımsız düşünme ve hüküm çıkarma yeteneğinin köklü bir biçimde oluşmuş olmasıdır. Müctehidin bilmiyorum demesi tikel bir olay olarak değerlendirilmelidir. Yoksa bilmiyorum demek, bu meseleyi araştırarak bilme ihtimalim ve kudretim de yoktur manasında değildir. İctihadın bölünebilirliğine ilişkin tartışmalar da bu meleke esası üzerine bina edilmelidir.³⁴⁴

Tâceddîn es-Sübkî, ictihadın yalnızca belirli fikhî bablarla sınırlı olarak gerçekleşebileceğini kabul etmiş ve bu yönüyle ictihadın bölünebilirliğini caiz görenler arasında yer almıştır.³⁴⁵ Ona göre, bazı şahıslar ferâiz gibi belirli bir alanda delilleri ihata ederek o sahada müstakil içtihatla bulunabilecek ehliyetle sahip olabilirler;³⁴⁶ bu durum, mutlak içtihat derecesine ulaşmaksızın sınırlı alanlarda içtihadın mümkün olduğuna işaret etmektedir.

2.1.6. Rasûlullâh'ın (s.a.v.) İctihadı

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ictihad yapıp yapmayacağı meselesi, fıkıh usûlünde oldukça önemli ve hassas bir konudur. Bu mesele, İslam'da hüküm koymanın (teşrî) çeşitli yönlerini ilgilendirmekte olup, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şer'î hükümler ve pratik meseleler konusunda ictihad yapıp yapmayacağı ve bu ictihadda hata olasılığı etrafında şekillenmektedir.³⁴⁷

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ictihad yapabileceği görüşü, Kur'an-ı Kerim'de kendisine yapılan bazı itapların (yumuşak kınamaların) üzerine düşünülmesiyle ortaya çıkmıştır.³⁴⁸ Bu itaplar, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bazı davranışlarının vahiy değil kendi ictihadı sonucu olduğuna işaret etmektedir.³⁴⁹ Buna delil olarak da “*Yeryüzünde düşmanı tamamıyla sindirip hakim duruma gelmedikçe, hiçbir peygambere esir almak*

³⁴³ Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 347.

³⁴⁴ Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 347.

³⁴⁵ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 471.

³⁴⁶ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1324.

³⁴⁷ Zerkeşi, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/577.

³⁴⁸ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1320.

³⁴⁹ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1325.

yakışmaz”³⁵⁰ ayeti ile Tevbe suresinin “*Allah seni affetsin! Doğru söyleyenler sana iyice belli olup, yalancıları bilinceye kadar beklemeden niçin onlara izin verdin?*”³⁵¹ ayeti delil gösterilmiştir.³⁵² Birinci ayet Bedir savaşı esirleri konusunda fidye alınması kararına, ikincisi ise Tebük seferinden geri kalmak için özür beyan edenlere izin verilmesine yönelik itaplardır. Bu itapların varlığı, söz konusu kararların vahiy yoluyla değil, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ictihadıyla alınmış olduğunu düşündürmektedir.³⁵³ Aksi takdirde vahiyle alınan bir karardan dolayı itap edilmenin bir gerekçesi kalmamış olurdu.³⁵⁴

Bu görüş sahipleri, yukarıda zikredilen ayetleri delil göstererek Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ictihad yaptığını ve bu ictihadlarından dolayı bazen yumuşak bir şekilde uyarıldığını belirtmektedirler. Onlara göre, eğer bu kararlar vahiy kaynaklı olsaydı, Allah Teâlâ kendi vahyettiği bir hüküm için Peygamber'i (s.a.v.) kınamazdı.³⁵⁵ Kınanma olduğuna göre vahiyden farklı bir durumun gerçekleştiği aşıkardır.³⁵⁶ İmam Şâfiî, ve Şafii ulehasının çoğunluğu, Ebu Yusuf (ö. 182/798), Kâdî Abdu'l-Cebbâr (ö. 415/1025) ve Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, Rasûlullâh'ın (s.a.v.) ictihad etmesinin caiz olduğu görüşündedir.³⁵⁷ Ebu Yusuf, “*İnsanlar arasında Allah'ın sana gösterdiğine göre hükmedesin diye*”³⁵⁸ ayetini, Rasûlullâh'ın (s.a.v.) ictihad etmesinin caiz olduğuna delil olarak zikretmiştir.³⁵⁹ Âmidî (ö. 631/1233), *onlara danış*³⁶⁰ ayetinin Rasûlullâh'ın (s.a.v.) ictihad etmesine delalet ettiğini zikretmektedir.³⁶¹ Ayrıca Âmidî ve İbn Hâcib (ö. 646/1249) aynı zamanda bu ictihad işinin caiz olmakla beraber gerçekleştiğini de iddia ederken, bazıları da caiz olmakla beraber gerçekleşmediği görüşünü benimsemişlerdir.

Ebu Ali el-Cübbâî (ö. 303/916) ve Ebu Hâşim el- Cübbâî (ö. 321/933) gibi alimlerin benimsediği diğer görüşe göre Hz. Peygamber (s.a.v.) ictihad etmez. Bu görüşte olanlar “*O, hevasından konuşmaz. O, kendisine indirilmiş vahiyden başka bir*

³⁵⁰ *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, çev. Hayrettin Karaman - Ali Özek – İbrahim Kafi Dönmez – Mustafa Çağrı - Sadrettin Gümüş - Ali Turgut (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), el-Enfâl 8/67.

³⁵¹ et-Tevbe 9/43.

³⁵² el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1325.

³⁵³ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1325.

³⁵⁴ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1325.

³⁵⁵ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1325.

³⁵⁶ el-Bağdâdî, *eş-Şerh'ul-cedîd*, 700.

³⁵⁷ Takıyyüddîn es-Sübkî- Tâceddîn es-Sübkî, *el-İbhâc*, Cilt/1861.

³⁵⁸ en-Nisa 4/105.

³⁵⁹ es-Sübkî, *Raf'u'l-hâcib*, 4/534.

³⁶⁰ Âli İmrân 3/159.

³⁶¹ el-Âmidî, *el-İhkâm*, 4/165. “*وشاورهم*”

şey değildir”³⁶² ayetini delil olarak getirmektedirler. Râzî bu iddiaya şöyle cevap verir: “Eğer Allah Teâlâ, Rasûlullâh’a (s.a.v.) *Sen zannına dayanarak hüküm verdiğinde, benim hükmüm de budur* buyurmuşsa, burada söz konusu olan hevâyâ göre ictihad etmek değil, bilakis vahye uygun amel etmektir.”³⁶³ Nitekim Rasûlullâh’ın (s.a.v.) ictihad ettiğini iddia etmek, ictihada başka müctehidlerin muhalefet etme yolunu açacaktır. Bu ise bir müctehidin Rasûlullâh’a (s.a.v.) muhalefet etmesi demektir ki bunu hiç kimse iddia edemez.³⁶⁴ Bu iddiaya cevap olarak Sübkî, Rasûlullâh’ın (s.a.v.) ictihadında hata etmeyeceğini beyan etmiştir.³⁶⁵ Ayrıca Hz. Peygamber’in (s.a.v.) vahiy bekleyerek kesin bilgiye ulaşma imkânına sahip olduğunu, bu sebeple zan ile hüküm vermek anlamına gelen ictihada başvurmamasının caiz olmadığını bir diğer delil olarak iddia etmişlerdir.³⁶⁶ Kesin bilgiye ulaşma imkânı olan birinin zanna dayalı ictihad yapması usul açısından uygun görülmemektedir.³⁶⁷ Bu iddia kesin bilgiye daima ve isteğe bağlı olarak ulaşma imkanı iddiasını da beraberinde taşımaktadır ki, hiçbir beşerin böyle bir yetkisinin olmadığı açıktır.³⁶⁸ Ancak karşılaşılan mesele hakkında vahiy geldikten sonra kesin bilgiye ulaşılmış olmaktadır.³⁶⁹ Bu durumda vahiy gelinceye kadar tüm meseleler ya ortada kalacak ya da birisinin bu meseleyi çözmek için harekete geçmesi gerekecektir.³⁷⁰ İslam toplumunda Hz. Peygamber (s.a.v.) hayatta iken hiç kimsenin O’na rağmen öne atılması mümkün değildir. Geriye Hz. Peygamber’in (s.a.v.) bu meseleyi çözmek için harekete geçmesi kalıyor ki, bu da ictihaddır.³⁷¹ Buna delil olarak Ümmü Seleme’den (r.a.) rivayet edilen yargılama meselesi zikredilmektedir.³⁷² Miras konusunda hüküm sormak için gelen iki kişiye Hz. Peygamber (s.a.v.), “*Ben, hakkında bana vahiy indirilmemiş olan konularda aranızda kendi görüşümle hüküm veriyorum*”³⁷³ buyurarak kendi görüşü ile karar verdiğini beyan etmiştir.³⁷⁴

Bazı âlimler ise savaş ve stratejik konularda ictihadın caiz olduğunu, ancak diğer şer’î meselelerde caiz olmadığını savunarak deliller arasında uzlaştırma yoluna

³⁶² en-Necm 53/3-4.

³⁶³ er-Râzî, *el-Mahsûl*, 2/410.

³⁶⁴ es-Sübkî, *Raf’u’l-hâcib*, 4/535.

³⁶⁵ es-Sübkî, *Cem’u’l-cevâmi’*, 472.

³⁶⁶ el- Mahallî, *el-Bedru’t-tâli*, 3/1325.

³⁶⁷ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/480; es-Sübkî, *Raf’u’l-hâcib*, 4/535.

³⁶⁸ el- Mahallî, *el-Bedru’t-tâli*, 3/1326.

³⁶⁹ er-Râzî, *el-Mahsûl*, 2/410.

³⁷⁰ Takıyyüddîn es-Sübkî- Tâceddin es-Sübkî, *el-İbhâc*, 31862.

³⁷¹ el-Attâr, *Hâşiye ‘alâ şerhi’l-Celâl el-Mahallî*, 2/426.

³⁷² *Zerkeşî, Teşnîfü’l-mesâmi*, 4/579.

³⁷³ Ebû Dâvûd, “Kaza”, 23 (No. 3585).

³⁷⁴ *Zerkeşî, Teşnîfü’l-mesâmi*, 4/579.

gitmişlerdir.³⁷⁵ Oysa Karâfî (ö. 684/1285) bu ayrımı yapanlara ihtilafın şer'i meselelerde olduğunu, diğer konularda herhangi bir tartışmanın olmadığını açıkça ifade ederek böyle bir taksime gerek olmadığını belirtmiştir.³⁷⁶ Aynı şekilde Muhammed Hasen Hîto, dünya işlerinde Rasûlullâh'ın (s.a.v.) ictihad edeceğinde ittifak olduğunu, Gatafan kabilesiyle Medine hurmaları karşılığında anlaşılması ve Bedir savaşında ordunun konaklama yerinin tayini meselesinin bunun delili olduğunu söyler.³⁷⁷

Eğer Rasûlullâh (s.a.v.) ictihadda bulundu denilirse bu durumda Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ictihadında hata edip etmediği meselesi de gündeme gelecektir. Çünkü, "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin ve peygambere itaat edin",³⁷⁸ ayetiyle Hz. Peygamber'e (s.a.v.) uymamız emredilmektedir. Eğer ictihadında hata edebilirse bizim hataya uymamız emredilmiş olmaktadır³⁷⁹ ki bu batıl bir görüş olur.³⁸⁰

Tâceddîn es-Sübkî'nin görüşü ise, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ictihad yaptığı ancak bu ictihadlarında hata etmediği yönündedir.³⁸¹ Zerkeşî hak olan görüşün bu olduğunu, Beydâvî'nin de bu görüşte olduğunu zikretmiştir.³⁸² Bu görüş, peygamberlik makamını ictihattaki hatadan tenzih etme düşüncesinden kaynaklanmaktadır.³⁸³ İbn Hâcib, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ictihadında hata yapmasının aklen mümkün olduğunu,³⁸⁴ ancak fiilen böyle bir hatanın vuku bulmadığını ifade etmiştir.³⁸⁵ Buna karşılık Şîrâzî, bu görüşün nübüvvet makamıyla bağdaşmadığını ve bu durumda başka bir müctehidin Hz. Peygamber'den daha isabetli görüşe sahip olabileceği gibi yanlış bir sonuca yol açacağını belirterek bu anlayışı reddetmiştir.³⁸⁶ Hanefî fakihlerinden Muhammed b. el-Hasen el-Bedahşî (ö. 922/1516) ve bazı Hanefî âlimler, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ictihadında hata yapmasının mümkün olduğunu, ancak bu hatanın vahiy ile derhâl tashih edileceğini savunmuş; bu görüşlerine delil olarak yukarıda geçen ilgili ayetleri zikretmişlerdir.³⁸⁷

³⁷⁵ er-Râzî, *el-Mahsûl*, 2/408.

³⁷⁶ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/579.

³⁷⁷ Hîto, *el-Vecîz*, 503.

³⁷⁸ en-Nisâ 4/59.

³⁷⁹ Takıyyüddîn es-Sübkî- Tâceddin es-Sübkî, *el-İbhâc*, 3/1870.

³⁸⁰ el-Attâr, *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Celâl el-Mahallî*, 2/426.

³⁸¹ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 472.

³⁸² Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/580.

³⁸³ el-Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1326.

³⁸⁴ el-Âmidî, *el-İhkâm*, 4/165.

³⁸⁵ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/580.

³⁸⁶ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/580.

³⁸⁷ el-Attâr, *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Celâl el-Mahallî*, 2/426-427; et-Tevbe 9/43; el-Enfâl 8/67.

Netice itibariyle Hz. Peygamber (s.a.v.) bütün tasarruflarını yalnız Peygamberlik sıfat ve salâhiyyeti ile yapmış değildir. O, Peygamberliği yanında bir beşer olarak kâdı, müftî ve devlet reisi sıfatlarıyla da tasarruflarda bulunmuştur.³⁸⁸

2.1.7. Sahabenin İctihadı

Fıkıh usûlü kaynaklarında Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatta olduğu dönemde sahâbîlerin icthadda bulunup bulunamayacakları meselesi de önemli bir tartışma konusu olmuştur. Şâfiîlerin çoğunluğu, İbn Hâcib ve Hanbelî fakihlerinden Ebû Ya'la el-Mevsîlî (ö. 307/919) gibi bazı âlimler, sahâbenin Rasûlullâh'ın (s.a.v.) sağığında icthad edebildiği kanaatindedir.³⁸⁹ Bu görüşe göre Hz. Peygamber (s.a.v.), sahâbîlerin hüküm çıkarma ehliyetlerini takdir etmiş ve bu yöndeki çabalarına engel olmamıştır. Zira onun döneminde yapılan bir icthad yanlış olsaydı, vahiy ile düzeltilir ve bu durum açıkça beyan edilirdi. Dolayısıyla vahyin gelmemesi, sahâbî icthadının meşruiyetine delâlet etmektedir.³⁹⁰

Bazı âlimlere göre, sahâbenin Hz. Peygamber (s.a.v.) hayatta iken icthadda bulunması, O'nun açık ya da zımnî iznine dayanması hâlinde meşru kabul edilir.³⁹¹ Açık izin, sahâbîye bir meselede doğrudan icthad etme yetkisinin verilmesi şeklinde tezahür eder. Zımnî izin ise, sahâbî tarafından yapılan icthada karşı Hz. Peygamber'in sessiz kalması yahut bu icthadı onaylaması suretiyle ortaya çıkar.³⁹²

Bazı âlimlere göre, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) uzak bölgelerde bulunan sahâbîler için³⁹³ icthad caizdir; zira doğrudan kendisine danışma imkânları sınırlıdır. Bu görüşe delil olarak, Muaz b. Cebel'in Yemen'e gönderilmeden önce Hz. Peygamber'le yaptığı meşhur konuşma zikredilir.³⁹⁴ Buna karşılık Rasûlullâh'a (s.a.v.) yakın olanların icthadı caiz görülmemiştir.³⁹⁵ Çünkü Rasûlullâh'a (s.a.v.) yakın olan sahabeler doğrudan Rasûlullâh'a (s.a.v.) başvurma imkânına sahiptir.³⁹⁶

Bazı âlimler, Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde yönetici veya vali olarak görev yapan³⁹⁷ sahâbîlerin icthadda bulunmalarını caiz görmüşlerdir.³⁹⁸ Onlara göre, bu

³⁸⁸ Memduhoğlu, *Sahabenin İctihad Anlayışı*, 77.

³⁸⁹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/478.

³⁹⁰ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1327.

³⁹¹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/478.

³⁹² el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1327.

³⁹³ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 473.

³⁹⁴ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/479.

³⁹⁵ el-Âmidî, *el-İhkâm*, 4/177.

³⁹⁶ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1327.

³⁹⁷ Zerkeşi, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/582.

³⁹⁸ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 472.

sahâbilerin her meselede doğrudan Hz. Peygamber'e (s.a.v.) müracaat etmeleri, halk nazarında idarî otoritelerinin zedelenmesine yol açabilirdi.³⁹⁹ Buna karşılık, yönetici sıfatı taşımayan diğer sahâbilerin ictihadda bulunmaları ise aynı şekilde değerlendirilmemiştir.⁴⁰⁰

Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde ictihadın vuku bulduğuna⁴⁰¹ dair en güçlü delillerden biri, Sa'd b. Mu'âz'ın (r.a.) Benî Kurayza hakkında verdiği hükümdür.⁴⁰² Sa'd (r.a.), *bu kabileye mensup muhariplerin öldürülmesine, kadın ve çocukların ise esir alınmasına hükmetmiş*; Hz. Peygamber (s.a.v.) de bu hükmü *Allah'ın hükmüyle hüküm verdin*⁴⁰³ sözleriyle tasdik etmiştir.⁴⁰⁴ Gazzâlî, Mu'âz b. Cebel hadisini meşhur kabul etmiş ve bu rivayete dayanarak Rasûlullah'ın (s.a.v.) döneminde, özellikle kendisinden uzakta bulunan sahâbîlerin ictihadda bulunabileceklerini ve nitekim bu durumun da fiilen gerçekleştiğini ifade etmiştir. Ancak Amr b. el-Âs ve Ukbe b. Âmir hakkında nakledilen ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bizzat ictihad etmelerini emrettiğine dair rivayetleri,⁴⁰⁵ ya âhâd haber olmaları ya da bu emrin sadece söz konusu şahıslara has bir uygulama olması gerekçesiyle delil olarak kabul etmemiştir.⁴⁰⁶ Ayrıca Hz. Ömer b. Hattâb'ın (r.a.) ictihadına dair gelen ve vahiy ile teyit edilen muvâfakatları⁴⁰⁷ da, sahâbenin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) huzurunda ictihadda bulunduğuna dair başka bir önemli delil olarak zikredilmiştir.⁴⁰⁸ Zerkeşî ise, müctehid sahâbîlerin gerek Hz. Peygamber'in (s.a.v.) huzurunda gerekse uzak yerlerde bulundukları hâllerde ictihadda bulunduklarını, İbn Hâcib'in de tercih edilen görüş olarak bunu benimsediğini ifade etmiştir.⁴⁰⁹

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) huzurunda sahâbenin ictihadda bulunduğunu reddedenlerin dayandıkları temel gerekçe, bu durumu bildiren rivayetlerin tamamının âhâd haberlerden oluşmasıdır. Onlara göre, âhâd haberlerin yalnızca zannî bilgi ifade etmesi sebebiyle bu rivayetlerle kesin hüküm verilemez; dolayısıyla sahâbenin huzurda ictihadda bulunduğu kanaati yakîn ifade etmemektedir.⁴¹⁰

³⁹⁹ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1327.

⁴⁰⁰ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1327.

⁴⁰¹ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1328.

⁴⁰² el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1327; el-Âmidî, *el-İhkâm*, 4/176;

⁴⁰³ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2001), 17/262 (No. 11170).

⁴⁰⁴ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1327.

⁴⁰⁵ el-Âmidî, *el-İhkâm*, 4/176.

⁴⁰⁶ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/479.

⁴⁰⁷ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/583.

⁴⁰⁸ el-Makdisî, *ed-Dürerü'l-levâmi*, 2/463.

⁴⁰⁹ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/582.

⁴¹⁰ Zekeriyâ el-Ensârî, *Gâyetu'l-vusûl*. 130.

Bu bağlamda tartışılan bir diğer mesele, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) *huzurunda bulunmamak* ifadesinden neyin kastedildiğidir. Bu ifadenin, onun fizikî meclisinde bulunmamak mı, Medine dışında bir yerde olmak mı yoksa sefer mesafesinde bir konumda yer almak mı anlamına geldiği, usûl âlimleri arasında ihtilaf konusu olmuştur. Irâkî, bu hususta açık bir nakle rastlamadığını belirtmiştir.⁴¹¹ Buna karşılık, el-Cüveynî *el-Burhân* adlı eserinde Hz. Peygamber'in *huzurunda olmamak* ifadesini, onunla aynı belde bulunmamak şeklinde anlamlandırmıştır.⁴¹²

Tâceddîn es-Sübkî, Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde sahâbenin ictihadda bulunup bulunmadığına dair sahih görüşün,⁴¹³ hem bunun caiz olduğu hem de fiilen gerçekleştiği⁴¹⁴ yönünde olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte, bu meselede dördüncü bir görüşün daha bulunduğunu ifade etmiş ve bu görüşe göre *tevakkuf*,⁴¹⁵ yani kesin bir kanaat bildirmeksizin hüküm vermekten kaçınmak gerektiği savunulmuştur. Bu yaklaşım, söz konusu döneme dair rivayetlerin zannî oluşu ve farklı şekillerde yorumlanabilmesi gibi sebeplerle ihtiyatlı bir tavrı yansıtmaktadır. Kâdî Beydâvî de bu görüşü benimseyen âlimler arasında zikredilmektedir.⁴¹⁶

Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemi sahâbenin ictihadı meselesi, fıkıh usûlü literatüründe tartışmalı ve çok boyutlu bir konudur. Yukarıda zikredilen farklı görüşler ve dayandıkları deliller, meselenin ne denli karmaşık bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Usûl âlimlerinin çoğunluğu, belirli şartların varlığı hâlinde sahâbenin ictihadda bulunabileceğini kabul etmektedir. Nitekim Sa'd b. Mu'âz'ın Benî Kurayza hakkında verdiği hüküm gibi örnekler, bu yaklaşımı destekleyen güçlü deliller arasında yer almaktadır. Bununla birlikte, ictihadın hangi şartlar altında meşru kabul edileceği ve kimlerin bu yetkiye sahip olduğu hususunda farklı yaklaşımlar ve metodolojik farklılıklar dikkat çekmektedir.

Sonuç olarak Tâceddîn es-Sübkî'ye göre, Hz. Peygamber (s.a.v.) ictihad etmiş, ancak bu ictihadlarında hataya düşmemiştir. Ona göre, peygamberlik makamı, ictihadda hata ihtimalinden tenzih edilmeyi gerektirir. Bu yaklaşım, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ictihadda bulunduğu yönündeki delilleri kabul etmekle birlikte, onun her durumda isabet ettiğini savunur. Sübkî, bu görüşüyle, hem ictihadın gerçekleştiğini

⁴¹¹ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi*, 702.

⁴¹² el-Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1356.

⁴¹³ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1328.

⁴¹⁴ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 472.

⁴¹⁵ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 473.

⁴¹⁶ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi*, 703.

hem de nübüvvetin ismet (günahsızlık) vasfı gereği ilâhî murakabe altında hatadan korunmuş olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca Tâceddîn es-Sübkî, sahâbenin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatta olduğu dönemde ictihadda bulunmasının hem caiz hem de fiilen vaki olduğunu savunmuştur. Ona göre, sahâbîler bazı durumlarda doğrudan veya zımnî izinle ictihad etmiş, Hz. Peygamber (s.a.v.) de bu ictihadları ya tasdik etmiş ya da vahiy yoluyla tashih etmiştir. Sübkî, bu yaklaşımıyla sahâbenin içtihat ehliyetini ve uygulamasını meşru görmüş; bu konuda en sahih görüşün bu olduğunu açıkça ifade etmiştir. Son tahlilde Hz. Peygamber (s.a.v.), bizzat ictihadlarda bulunmuş ve gerek huzurunda, gerek O'ndan ayrı bulundukları zamanlarda ashabın yaptığı ictihadları da birkaç istisna dışında genellikle hoş karşılamıştır.⁴¹⁷

2.1.8. İctihadda Hata ve İsabet

Fıkıh usûlünün en önemli tartışma konularından biri olan *her müctehidin isabeti*⁴¹⁸ meselesi, bilginin kaynağı, hükmün sabitliği ve hakikate ulaşma imkânı gibi temel ilmî meselelerle yakından ilişkilidir. Bu tartışma, ictihadî konularda Allah katında belirli ve tek bir hükmün bulunup bulunmadığı,⁴¹⁹ eğer böyle bir hüküm varsa, müctehidin ulaştığı sonucun bu hakikatle örtüşüp örtüşmediği gibi sorular etrafında şekillenmektedir.⁴²⁰ Aynı zamanda bir ictihadın diğerine göre daha doğru sayılıp sayılamayacağı meselesi de bu bağlamda ele alınmaktadır.⁴²¹

Söz konusu konu, hicrî II. yüzyıldan itibaren şekillenmeye başlamış; farklı mezhep ve düşünce ekollerinin katkılarıyla zamanla derinlik ve çeşitlilik kazanmıştır.⁴²²

İsabet ve hata meselesi, sahâbe döneminde daha çok pratik bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmış ve farklı müctehidlerin aynı meselede farklı hükümlere varmaları durumunda, bu hükümlerin şer'î değerinin ne olacağı sorusu etrafında şekillenmiştir. Bu çerçevede, ictihad sonucu verilen kararların Allah katındaki doğruluğu yahut geçerliliği gibi meseleler tartışma konusu olmuştur.

İmam Şâfiî, ictihad metodolojisini sistemleştirirken bu meseleyi *tahtîe* (hata edenin hatalı olduğunu kabul etme) yaklaşımıyla ele almış ve isabet edemeyen

⁴¹⁷ Adnan Memduhoğlu, *Sahabenin İctihad Anlayışı* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 58.

⁴¹⁸ (تصويب المجتهدين)

⁴¹⁹ el-Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1316; Apaydın, *Fıkıhın Kaynakları*, 126.

⁴²⁰ Zerkeşi, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/587.

⁴²¹ Dönmez, *Fıkıh Usulü İncelemeleri*, 153-154.

⁴²² Telkenaroğlu, *İctihadda İsabet ve Hata*, 12.

müctehidin hata etmiş sayılacağını belirtmiştir.⁴²³ Hatta bu durumun, bazı hallerde vebal doğurabileceğini ifade etmiştir.⁴²⁴ Aynı çizgide yer alan el-Cüveynî de, bir meselede açık bir nas bulunmasına rağmen bundan gafil kalan bir müctehidin isabet etmiş kabul edilemeyeceğini vurgulamış ve bu görüşünü çeşitli misallerle detaylandırmıştır.⁴²⁵

Tarihsel süreç içerisinde isabet ve hata meselesine dair iki temel yaklaşım ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki, *Muhattı'a* (المخاطبة) olarak bilinen görüştür. Bu yaklaşıma göre, hakikat tektir ve ictihadî bir meselede yalnızca bir müctehid doğruya ulaşabilir; diğerleri ise hata etmiştir. Bununla birlikte hataya düşen müctehidler, ictihad şartlarını taşıdıkları sürece mazur kabul edilirler.

İkinci yaklaşım ise *Musavvibe* (المصوبة) görüşüdür. Bu görüş, her müctehidin kendi ictihadında isabet etmiş olduğunu savunur. Ancak bu yaklaşım da kendi içinde iki farklı yoruma ayrılmaktadır: Birinci yoruma göre, Allah Teâlâ her meselede belirli bir hüküm vazetmiştir; fakat bu hükme ulaşmak için gayret gösteren her müctehid, isabet etmiş sayılır. İkinci yoruma göre ise, Allah'ın hükmü, müctehidin zannına tâbidir ve müctehidin ulaştığı sonuç, Allah katında da o kişi için geçerli hüküm niteliğindedir.⁴²⁶

Eş'arî geleneğinin kurucusu Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935-36) başlangıçta her müctehidin isabetli olduğu görüşünü savunmuş, ancak bu yaklaşım sonraki Eş'arî âlimleri arasında farklı yorumlarla ele alınmıştır.⁴²⁷

Gazzâlî, isabet ve hata meselesini sistematik biçimde ele alarak üçlü bir tasnif ortaya koymuş ve bu yaklaşımıyla sonraki usûl literatürünü derinden etkilemiştir. Ona göre, meseleler aklî, usûlî ve fikhî olmak üzere üç gruba ayrılır.⁴²⁸

Gazzâlî'ye göre, aklî meselelerde hakikat tektir ve bu konularda isabet edemeyen kişi günaha girmiş olur. Usûlî meselelerde de –özellikle kat'î nasslara dayanan konularda– doğru yine birdir; burada da hataya düşen müctehid mazur sayılamaz. Fikhî meselelerde ise, İslâm'ın beş temel esası gibi dinin zarûrâtından kabul edilen hususlarda hakikat birdir ve bu konularda aykırı görüşte olan, eğer inkâr kastıyla

⁴²³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *er-Risâle* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2016), 521.

⁴²⁴ eş-Şâfiî, *er-Risâle*, 521.

⁴²⁵ el-Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1353.

⁴²⁶ Telkenaroğlu, *İctihadda isabet ve Hata*, 13.

⁴²⁷ eş-Şîrâzî, *el-Lüma'*, 259-260.

⁴²⁸ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/486.

hareket ediyorsa küfre düşer.⁴²⁹ Ancak zan ifade eden ictihadî meselelerde ise birden fazla doğru olabileceği görüşüne kapı aralanmıştır.

Tâceddîn es-Sübkî, *Cem‘u‘l-cevâmi‘* adlı eserinde isabet ve hata meselesini Gazzâlî’ye benzer şekilde sistematik biçimde üç ana kategori altında incelemiştir. Bunlardan ilki, (العقلیات) aklî meseleler bağlamında isabet ve hatadır.⁴³⁰ Sübkî, Allah’ın varlığı, sıfatları,⁴³¹ âlemin hadis oluşu ve fiillerin yaratılması gibi ister aklî delille bilinen hususlar olsun, isterse kabir azabı gibi şer‘î delille bilinen konular olsun,⁴³² aklî alanlara giren meselelerde hakikatin tek olduğunu,⁴³³ bu meselelerde doğruya ulaşan müctehidin isabet etmiş sayılacağını ifade eder.⁴³⁴ Bu alanlarda hata eden bir kimse ise, hakikatten sapmış olacağından ötürü hatalı sayılır.⁴³⁵ Zira itikadla ilgili konularda hata mazur görülmez;⁴³⁶ bu tür bir sapma kişiyi küfre düşürür.⁴³⁷ Bu sebeple, İslam’ı inkâr eden Yahudi ve Hristiyanlar da — araştırma yapmış olsalar bile⁴³⁸ — küfre düşmüş ve kâfir olmuşlardır.⁴³⁹

Sübkî, bu yaklaşımına rağmen farklı görüşlere de yer verir.⁴⁴⁰ Nitekim Ebu Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız (ö. 255/869) ve Ebû İshâk İbrâhîm b. İsmâîl el-Anberî (ö. 285/898) gibi bazı Mu‘tezilî⁴⁴¹ âlimler, hem aklî hem de zannî meselelerde ictihadda⁴⁴² bulunan müctehidin prensip olarak isabet etmiş sayılacağını, hata etmiş olsa dahi bu durumun ona günah kazandırmayacağını savunmuşlardır.⁴⁴³ Ancak Sübkî, bu görüşe karşı çıkarak aklî meselelerde hatanın mazur görülemeyeceğini açıkça belirtir.⁴⁴⁴ İbn Hâcib bu konuda icma olduğunu,⁴⁴⁵ Cüveynî ise Anberî ve Câhız dışında kimsenin aksi bir görüş belirtmediğini ifade eder.⁴⁴⁶ Celâleddîn el-Mahallî ise daha nüktedan bir ifade ile *Anberî ve Câhız ortaya çıkmadan*

⁴²⁹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/486-487.

⁴³⁰ es-Sübkî, *Cem‘u‘l-cevâmi‘*, 473.

⁴³¹ el-Mahallî, *el-Bedru‘t-tâli‘*, 3/1329.

⁴³² Zerkeşî, *Teşnîfü‘l-mesâmi‘*, 4/584.

⁴³³ es-Sübkî, *Cem‘u‘l-cevâmi‘*, 473.

⁴³⁴ es-Sübkî, *Cem‘u‘l-cevâmi‘*, 473.

⁴³⁵ el-Mahallî, *el-Bedru‘t-tâli‘*, 3/1329.

⁴³⁶ el-İrâkî, *el-Gaysu‘l-hâmi‘*, 706.

⁴³⁷ es-Sübkî, *Cem‘u‘l-cevâmi‘*, 473.

⁴³⁸ el-Âmidî, *el-İhkâm*, 4/178.

⁴³⁹ Zerkeşî, *Teşnîfü‘l-mesâmi‘*, 4/584.

⁴⁴⁰ es-Sübkî, *Cem‘u‘l-cevâmi‘*, 473.

⁴⁴¹ el-Âmidî, *el-İhkâm*, 4/178.

⁴⁴² el-Âmidî, *el-İhkâm*, 4/178.

⁴⁴³ el-Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1316.

⁴⁴⁴ es-Sübkî, *Raf‘u‘l-hâcib*, 4/540.

⁴⁴⁵ es-Sübkî, *Raf‘u‘l-hâcib*, 4/540.

⁴⁴⁶ el-Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1316.

önce bu konuda icma oluşmuştu der.⁴⁴⁷ Aksi takdirde, itikadî sahada hataya düşen herkesin mazur görülmesi gerekir ki bu durum, bâtil inançların da meşrû sayılmasına kapı aralar.⁴⁴⁸ Bu bağlamda Ebû İshak'ın, Câhız ve Anberî'nin yaklaşımını *başlangıcı safsata, sonucu ise zındıklıktır*⁴⁴⁹ şeklinde reddetmesi dikkat çekicidir. Sübkî'nin bu yaklaşımı, Eş'arî kelâm geleneğinin bilgi anlayışıyla da büyük ölçüde örtüşmektedir.⁴⁵⁰

İkinci olarak, kat'î delile dayanan fikhî meselelerde isabet ve hata⁴⁵¹ meselesi vardır. Tâcüddîn es-Sübkî, açık bir nass ya da icmâ gibi kat'î delillerle⁴⁵² sabit olan zekâtın, haccın, orucun ve beş vakit namazın farz olması, zinanın, içkinin, adam öldürmenin ve hırsızlığın haram olması gibi fikhî meselelerde⁴⁵³ de hakikatin tek olduğunu açıkça ifade eder.⁴⁵⁴ Ancak bu durum müctehidin o delili kat'î delillerden sayması halinde geçerlidir.⁴⁵⁵ Aksi takdirde hakikatin tek olmadığı ifade edilmiştir.⁴⁵⁶ Zerkeşî kat'î delile dayanan fikhî meselelerde hakikatin tekliği konusunda icma olduğunu iddia eder.⁴⁵⁷ Bu tür meselelerde doğru hüküm, o kat'î delile uygun olan hükümdür.⁴⁵⁸ Ancak bu delili bilmeyip farklı bir sonuca ulaşan müctehid, en sahih görüşe göre günahkâr sayılmaz;⁴⁵⁹ zira elinden gelen çabayı sarf etmiştir.⁴⁶⁰ Müctehid, gerekli gayreti göstermiş ve usûlüne uygun bir ictihad yapmışsa, hata etmiş bile olsa mazur görülür.⁴⁶¹ Buhari ve Müslimde zikredilen rivayet, *Müctehid ictihad ettiğinde eğer isabet ederse iki ecir, hata ederse bir ecir vardır*⁴⁶² bu mazeretin delili olarak kabul edilmiştir.⁴⁶³ Ancak müctehid yapması gereken çabada kusurlu davranırsa günahkar olur.⁴⁶⁴

⁴⁴⁷ el- Mahallî, *el-Bedru 't-tâli* ' , 3/1330.

⁴⁴⁸ el-Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1317.

⁴⁴⁹ el-Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1319.

⁴⁵⁰ el-Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1319.

⁴⁵¹ es-Sübkî, *Cem 'u 'l-cevâmi* ' , 475.

⁴⁵² el- Mahallî, *el-Bedru 't-tâli* ' , 3/1331.

⁴⁵³ Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 342.

⁴⁵⁴ es-Sübkî, *Men 'u 'l-mevâni* ' , 486.

⁴⁵⁵ el- Mahallî, *el-Bedru 't-tâli* ' , 3/1331.

⁴⁵⁶ el- Mahallî, *el-Bedru 't-tâli* ' , 3/1331.

⁴⁵⁷ Zerkeşî, *Teşnîfü 'l-mesâmi* ' , 4/590.

⁴⁵⁸ el- Mahallî, *el-Bedru 't-tâli* ' , 3/1332.

⁴⁵⁹ el- Mahallî, *el-Bedru 't-tâli* ' , 3/1331.

⁴⁶⁰ Zerkeşî, *Teşnîfü 'l-mesâmi* ' , 4/590.

⁴⁶¹ es-Sübkî, *Cem 'u 'l-cevâmi* ' , 474.

⁴⁶² Müslim, "Kaza", 1716. (إذا اجتهد الحاكم فإصاب فله اجران و إن أخطأ فله اجر واحد)

⁴⁶³ es-Sübkî, *Men 'u 'l-mevâni* ' , 487.

⁴⁶⁴ es-Sübkî, *Cem 'u 'l-cevâmi* ' , 475.

Tâcüddîn es-Sübkî, üçüncü kategori olarak kat'î delile dayanmayan zannî fikhî meselelerde isabet ve hata tartışmasını ayrıntılı şekilde ele almış,⁴⁶⁵ bu konudaki görüş ayrılıklarını analiz ederek ilgili âlimlerin yaklaşımlarını tespit etmiştir. Bu meselede, özellikle Ebû'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/936), Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkılânî (ö. 403/1013), Ebû Yûsuf ve Muhammed eş-Şeybânî ve Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ömer b. Süreyc (ö. 306/918) gibi önemli isimlerin her biri müctehidin kendi ictihadında isabet ettiğini savunmuştur.⁴⁶⁶

Bu görüşü benimseyenlerden Eş'arî ve Bâkılânî, ictihaddan önce Allah katında belirlenmiş sabit bir hükmün bulunmadığını, Allah'ın hükmünün müctehidin zannına tâbi olduğunu⁴⁶⁷ ifade etmişlerdir. Zekerîyyâ el-Ensârî (ö. 926/1520), *hükmün müctehidin zannına tâbi olduğu*⁴⁶⁸ yönündeki ifadenin, Allah Teâlâ'nın hükmünün mahiyet itibarıyla değiştiği şeklinde anlaşılmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre bu ifade yalnızca müctehidin Allah katındaki hakiki hükme ulaşma sorumluluğu ve onunla amel etme yükümlülüğü açısından anlam taşır.⁴⁶⁹ Zira Allah'ın ilmi ve hükümleri ezelidir; zamanın akışıyla ya da kulların zannî değerlendirmeleriyle ne değişir ne de yenilenir.⁴⁷⁰ Bu bağlamda, zannın hükme etkisi, ilâhî iradenin değişkenliğini değil, müctehid açısından zahir olanla amel etmenin meşruiyetini ifade eder. Bu yaklaşıma göre, her müctehidin ulaştığı sonuç, kendi açısından doğrudur.⁴⁷¹ Dolayısıyla müctehidin bir meselede doğru olduğuna kanaat getirdiği hüküm, hem kendisi hem de onu taklid eden kimse açısından Allah'ın hükmü olarak kabul edilir.⁴⁷²

Öte yandan Ebû Yûsuf, Muhammed eş-Şeybânî ve İbn Süreyc gibi âlimler ise, Allah katında her meselede tek ve belirli bir doğru hükmün bulunduğunu savunmuşlardır.⁴⁷³ Onlara göre, müctehid bu doğru hükme ulaşamamışsa, ictihadında gerekli çabayı gösterdiği için istinbat açısından isabet etmiş sayılabilir; ancak netice itibarıyla, hüküm bakımından hata etmiş olur.⁴⁷⁴ Bu yönüyle bu görüş *el-kavl bi'l-eşbeh* teorisine benzemektedir.⁴⁷⁵

⁴⁶⁵ es-Sübkî, *Cem 'u'l-cevâmi'*, 474.

⁴⁶⁶ es-Sübkî, *Cem 'u'l-cevâmi'*, 474.

⁴⁶⁷ es-Sübkî, *Men 'u'l-mevâni'*, 481; es-Sübkî, *Raf' u'l-hâcib*, 4/545.

⁴⁶⁸ es-Sübkî, *Cem 'u'l-cevâmi'*, 474.

⁴⁶⁹ El-Ensârî, *Hâşiye 'alâ Şerhi Cem 'i'l-cevâmi'*, 4/133.

⁴⁷⁰ El-Ensârî, *Hâşiye 'alâ Şerhi Cem 'i'l-cevâmi'*, 4/133.

⁴⁷¹ es-Sübkî, *Cem 'u'l-cevâmi'*, 474.

⁴⁷² el- Mahallî, *el-Bedru 't-tâli'*, 3/1330; Zerkeşî, *Teşnîfü 'l-mesâmi'*, 4/587.

⁴⁷³ es-Sübkî, *Cem 'u'l-cevâmi'*, 474.

⁴⁷⁴ es-Sübkî, *Men 'u'l-mevâni'*, 485.

⁴⁷⁵ Zerkeşî, *Teşnîfü 'l-mesâmi'*, 4/587; el- Mahallî, *el-Bedru 't-tâli'*, 3/1330.

Buna mukabil cumhur, zannî meselelerde bile Allah katında belirli ve tek bir hakikatin mevcut olduğunu kabul eder.⁴⁷⁶ Onlara göre müctehid, bu hakikate ulaşmakla yükümlüdür; zira ona götürececek birtakım emâreler (delalet eden karineler) mutlaka vardır.⁴⁷⁷ Bu anlayışa göre ictihad, keyfî bir tercih değil, Allah'ın murad ettiği hükme ulaşma yönünde yapılan ciddi bir ilmî çabadır. Doğal olarak, müctehid hakikate ulaşmakla sorumlu tutuluyorsa,⁴⁷⁸ bu hedefe ulaşamaması hâlinde mesuliyetinin ne olacağı meselesi gündeme gelir.⁴⁷⁹ İşte bu noktada Tâcüddîn es-Sübki, cumhurun görüşünü benimser. Ona göre, zannî meselelerde de Allah katındaki hakikat tektir;⁴⁸⁰ ancak müctehid bütün gayretini sarf etmişse, hata etse bile günahkâr sayılmaz,⁴⁸¹ bilakis gayretinden ötürü sevap kazanır.⁴⁸² Bu yaklaşım, hem ictihadın bir ibadet sayılması hem de güç yetirilemeyen şeyden sorumlu olunmaması⁴⁸³ kaidesine dayanır.

Tâcüddîn es-Sübki, müctehidlerin isabeti meselesini hem kelâmî hem de fikhî zeminde ele alarak sistematik bir yaklaşım geliştirmiştir. Gazzâlî'nin meseleleri aklî, usûlî ve fikhî olmak üzere üçlü bir tasnife tâbi tutmasından ilhamla, Sübki de bu ayrımı benimseyerek isabet ve hata meselesini konuya göre farklı düzlemlerde değerlendirdiği görülmektedir. Ona göre, aklî alanlara giren meselelerde -Allah'ın varlığı, sıfatları, âlemin hâdis oluşu ve benzeri konularda- hakikat birdir; bu konularda doğruya ulaşamayanlar hem hatalı sayılır hem de dinen mazur görülmezler. Benzer şekilde, kat'î nass veya icmâ ile sabit olan fikhî meselelerde de hakikat tektir ve bu alanlardaki muhalif ictihadlar geçerlilik taşımaz. Zira bu tür meselelerde ictihadın sınırı aşılmış olur.

Son tahlilde Tâceddîn es-Sübki, ictihadda isabet ve hata meselesini üç başlık altında değerlendirir. Aklî meselelerde hakikat tektir. Allah'ın varlığı, sıfatları ve âlemin yaratılmışlığı gibi konularda hata eden kişi mazur sayılmaz. Bu tür konularda doğruya ulaşamayan kimse büyük bir sapma içindedir ve küfre düşmeye kadar varabilir. Kat'î delillere dayalı fikhî meselelerde de hakikat tektir. Zekâtın farziyeti veya içkinin haramlığı gibi konular buna örnektir. Bu delilleri fark edemeyip hata eden müctehid, niyeti ve çabası doğruysa mazur görülür; ancak hüküm açısından isabet

⁴⁷⁶ es-Sübki, *Men 'u'l-mevâni*, 487.

⁴⁷⁷ el-Attâr, *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Celâl el-Mahallî*, 2/429; eş-Şîrâzî, *el-Lüma*, 261.

⁴⁷⁸ Zerkeşi, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/588.

⁴⁷⁹ Zerkeşi, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/588.

⁴⁸⁰ es-Sübki, *Men 'u'l-mevâni*, 484.

⁴⁸¹ Zerkeşi, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/588.

⁴⁸² el-Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1330; Müslim, "Kaza", 1716.

⁴⁸³ Zerkeşi, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/590. (التكليف بما لا يطاق باطل)

etmiş sayılmaz. Zannî delillere dayalı fikhî meselelerde ise Sübkî, Allah katında yine tek bir hakikat olduğunu savunur. Ancak müctehid bu hakikate ulaşamasa da gerekli çabayı gösterdiği sürece sevap kazanır ve sorumlu tutulmaz. Çünkü burada asıl olan, doğruya ulaşmak için gösterilen gayrettir.

Sübkî'nin yaklaşım tarzından anladığımıza göre ictihad bir ibadettir. Hedef, Allah'ın muradını aramaktır. Müctehid bütün imkânlarını kullanarak buna ulaşmaya çalışmışsa, hata etse bile değeri vardır.

2.1.9. İctihadın Bozulması (Nakzu'l-İctihâd)

Nakzu'l-İctihâd önceki bir ictihadla ulaşılan hükmün yeni bir ictihadla geçersiz sayılması anlamına gelir.⁴⁸⁴ Sübkî'ye göre, bir meselede ictihad yoluyla verilen bir hüküm, başka bir ictihad sebebiyle bozulamaz.⁴⁸⁵ Bu ilke, hem hükmü veren hâkim için hem de başka bir hâkim için geçerlidir.⁴⁸⁶ İctihâdî meselelerde, hâkimin kendi ictihadı değişse bile önceki kararı geçerliliğini korur.⁴⁸⁷ Bunun tek istisnası, ictihadın kat'î delile aykırı olması halidir. Bu durumda hakimin de kararı bozulur.⁴⁸⁸ Bu prensip, yargı sisteminin istikrarını sağlamak ve davaların sürekli yeniden görülmesinin önüne geçmek amacıyla benimsenmiştir.⁴⁸⁹

Sübkî, bu genel kurala bazı önemli istisnalar getirmiş ve ictihadın bu durumlarda bozulabileceğini kabul etmiştir. Verilen hükmün Kitap, mütevâtir Sünnet, icmâ gibi açık bir nassa⁴⁹⁰ veya kıyâs-ı celîye⁴⁹¹ (açık kıyas) aykırı olması durumunda bu hüküm bozulabilir.⁴⁹² Çünkü böyle bir durumda hüküm, açık delile aykırı olduğundan geçersiz sayılır.⁴⁹³ Yine bir hâkim, kendi ictihadına aykırı olarak⁴⁹⁴ başka bir müctehidin görüşünü taklid⁴⁹⁵ ederek karar verirse, bu karar bozulur.⁴⁹⁶ Bu, ister başkasını taklid etme sebebiyle olsun⁴⁹⁷ -ki bu durumda hâkimin kendi ictihadı varken başkasını taklid etmesi caiz değildir- ister başka sebeple olsun, müctehidin kendi

⁴⁸⁴ Apaydın, *Fıkhın Kaynakları*, 128.

⁴⁸⁵ es-Sübkî, *Cem 'u'l-cevâmi'*, 475.

⁴⁸⁶ es-Sübkî, *Raf' u'l-hâcib*, 4/561.

⁴⁸⁷ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/591.

⁴⁸⁸ er-Râzî, *el-Mahsûl*, 2/434.

⁴⁸⁹ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1333; Apaydın, *Fıkhın Kaynakları*, 129.

⁴⁹⁰ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/591; es-Sübkî, *Raf' u'l-hâcib*, 4/561.

⁴⁹¹ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1333.

⁴⁹² es-Sübkî, *Cem 'u'l-cevâmi'*, 475.

⁴⁹³ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1333.

⁴⁹⁴ es-Sübkî, *Cem 'u'l-cevâmi'*, 475.

⁴⁹⁵ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1333.

⁴⁹⁶ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/593.

⁴⁹⁷ el-Âmidî, *el-İhkâm*, 4/203.

ictihadiyla amel etmesi vâciptir.⁴⁹⁸ Bir diğer istisna ise, hâkimin bağlı olduğu imamın (mezhep kurucusunun) açık nassına aykırı hüküm vermesi⁴⁹⁹ ve taklid etmesi caiz⁵⁰⁰ olduğu hâlde başka bir imamı da taklid etmemesi durumudur.⁵⁰¹ Bu durumda da hüküm bozulur.⁵⁰² Çünkü mezhebin görüşüne bağlılık, müctehid olmayan hâkim için bir zorunluluktur.⁵⁰³ Ancak, kendi mezhep imamı dışındaki bir müctehidi taklid etmenin caiz olduğu bir durumda, böyle bir tercihte bulunması, isabetli ve mutedil bir ictihadî yöneliş olarak değerlendirilir; dolayısıyla bu durumda verdiği hüküm geçerliliğini korur ve bozulmaz.⁵⁰⁴ Ancak mutlak müctehid olmayan bir kişinin, hem kendi mezhep imamına uymaması hem de başka bir mutlak müctehidi taklid etmemesi, hiç olmaması gereken bir durumu ortaya çıkarmaktadır ki bu konuya burada değinilmeyecektir.⁵⁰⁵

Sübkî, ictihadın değişmesi durumunda farklı senaryolara göre çözümler de sunmaktadır. Bir kimse velisiz nikâhın geçerli olduğuna dair ictihadı sebebiyle böyle bir evlilik yaparsa, sonra da bu görüşün yanlış olduğu gerekçesiyle ictihadını değiştirirse, bu evlilik geçersiz sayılır.⁵⁰⁶ Çünkü kişi artık bu nikâhın batıl olduğuna inanmaktadır.⁵⁰⁷ Sübkî bu görüşü en sahih görüş olarak kabul etmiştir.⁵⁰⁸ Ancak bir hâkim bu nikâhın geçerli olduğuna hükmetmişse, hüküm bozulmaz.⁵⁰⁹ Bir müctehid fetva verdikten sonra ictihadı değiştirirse, soruda bulunan kişiye ictihadının değiştiğini bildirmelidir.⁵¹⁰ Sübkî, fetva soran kişinin söz konusu fetvaya göre amel edip etmediğine bakmaksızın,⁵¹¹ fetva verenin ictihadındaki değişikliği her hâlükârda bildirmesi gerektiği görüşündedir.⁵¹² Buna karşılık İbn Sem'ânî (ö. 562/1166), müstefî eğer önceki fetvaya göre amel etmişse, yeni ictihadın ona bildirilmesine gerek olmadığını; ancak henüz amel etmemişse ve bilgilendirme imkânı varsa, bu değişikliğin kendisine bildirilmesi gerektiğini savunur.⁵¹³ Mahallî, fetva alan kimse

⁴⁹⁸ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/593.

⁴⁹⁹ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 475.

⁵⁰⁰ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 475.

⁵⁰¹ es-Sübkî, *Raf'u'l-hâcib*, 4/562; el-Âmidî, *el-İhkâm*, 4/203; Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/593.

⁵⁰² es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 475; es-Sübkî, *Raf'u'l-hâcib*, 4/562.

⁵⁰³ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 475.

⁵⁰⁴ el-Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1334.

⁵⁰⁵ el-Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1333.

⁵⁰⁶ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 475.

⁵⁰⁷ es-Sübkî, *Raf'u'l-hâcib*, 4/562.

⁵⁰⁸ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 475.

⁵⁰⁹ Takıyyüddîn es-Sübkî- Tâceddin es-Sübkî, *el-İbhâc*, 3/1898.

⁵¹⁰ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi'*, 709.

⁵¹¹ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/596.

⁵¹² es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 475.

⁵¹³ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/596.

henüz önceki fetvaya göre amel etmemişse, artık yeni ictihada göre hareket etmesi gerektiğinden, bu değişikliğin kendisine bildirilmesi gerektiğini belirtir.⁵¹⁴ Ancak kişi önceki fetvaya göre amel etmişse,⁵¹⁵ bu amelinin geçerli sayılacağını ve bozulmayacağını ifade eder.⁵¹⁶ Bu görüşün dayanağı da aynı şekilde bir ictihadın başka bir ictihadla bozulamayacağı kuralıdır.⁵¹⁷

Bir müctehid, verdiği fetva⁵¹⁸ ile bir şeyin telef edilmesine sebep olmuşsa,⁵¹⁹ sonradan ictihadı değişip⁵²⁰ o şeyin telef edilmemesi⁵²¹ gerektiği sonucuna ulaşsa bile -eğer bu değişiklik kesin ve bağlayıcı bir delile dayanmazsa- tazminle yükümlü tutulmaz.⁵²² Çünkü bu durumda ictihadına dayanarak fetva verdiği için mazur sayılır. Ancak ictihadındaki değişiklik, kesin bir delile (mesela açık bir nass gibi) dayanıyorsa,⁵²³ bu durumda o müctehid tazminle yükümlü olur.⁵²⁴ Çünkü artık ictihadında kusurlu davranmış (gereken dikkati göstermemiş) sayılır.”.⁵²⁵ Nevevî, eğer fetvaya ehilse tazminle yükümlüdür değilse fetva isteyen kusurlu davrandığı için tazmin etmesi gerekmez demiştir.⁵²⁶ Tâceddîn es-Sübkî burada bu kaydı zikretmemiştir, çünkü söz konusu zaten müctehiddir.⁵²⁷

Gazzâlî'ye göre bir müctehid, önceki ictihadına aykırı yeni bir ictihatta bulunabilir.⁵²⁸ Tıpkı namaz için kible tayin eden bir kimsenin, namaza başladıktan sonra kible yönüyle ilgili kanaati değişince yönünü çevirmesi gibi, müctehidin de daha önceki hükmünden dönmesi mümkündür.⁵²⁹ Ancak, bir hâkimin verdiği hüküm açık bir nasla çelişmiyorsa, bu hüküm geçerliliğini korur ve sonradan ortaya çıkan farklı bir ictihad sebebiyle bozulamaz.⁵³⁰

⁵¹⁴ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1334.

⁵¹⁵ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 475.

⁵¹⁶ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1334.

⁵¹⁷ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1334.

⁵¹⁸ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1334.

⁵¹⁹ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1334.

⁵²⁰ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 475.

⁵²¹ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1334.

⁵²² es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 475.

⁵²³ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1334.

⁵²⁴ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1334.

⁵²⁵ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1334.

⁵²⁶ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/597.

⁵²⁷ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi*, 709; Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/597.

⁵²⁸ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/546.

⁵²⁹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/546.

⁵³⁰ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/547.

Tâceddîn es-Sübkî'nin icthad teorisinde, hukuki istikrar ve güven ilkesi büyük önem taşımaktadır. *İctihadın icthadla bozulmayacağı*⁵³¹ kuralı, yargı kararlarının sürekliliğini sağlar ve toplumsal düzeni korur. Sübkî, açık delillere veya mezhebin temel ilkelerine aykırılık durumlarında bu kuralın istisnalarını⁵³² kabul ederek, adalet ve hukuki doğruluk arasında bir denge kurmaktadır.

Bu yaklaşım, fıkıh usûlünde hem istikrarı hem de hukukun gelişimini mümkün kılan esnek bir sistem oluşturmaktadır.⁵³³ Sübkî'nin bu konudaki görüşleri, günümüz hukuk sistemlerindeki icthad hukuku ve emsal kararlar kavramlarıyla benzerlik göstermektedir.

Tâceddîn es-Sübkî, icthad kavramını özellikle *tefvîz* meselesi⁵³⁴ bağlamında dikkat çekici bir şekilde ele almıştır. Tefvîz (التفويض), Allah Teâlâ'nın bir peygambere veya âlime, peygamberi aracılığıyla,⁵³⁵ açık ve belirleyici bir delile dayanmaksızın kendi re'yiyle hüküm verme yetkisi tanınması anlamına gelir.⁵³⁶

Tâceddîn es-Sübkî'nin anlayışına göre, bu tefviz caizdir⁵³⁷ ve bunun önünde bir engel yoktur.⁵³⁸ İmam Şafii'nin bu konuda tereddüt ettiği aktarılmıştır.⁵³⁹ Bazı kaynaklara göre İmam Şafii'nin tereddüdü tefvizin cevazı (izin verilip verilmemesi) konusunda iken, diğerlerine göre ise vukuu (gerçekleşip gerçekleşmemesi) hakkındadır.⁵⁴⁰

Tâceddîn es-Sübkî, bu tartışmada cumhurun görüşünün tefvizin hem cevazı hem de vukuu konusunda ihtilaf içinde olduğunu belirtir.⁵⁴¹ İbn Sem'ani'nin görüşüne göre ise tefviz, sadece peygamber için caizdir, âlim için değildir.⁵⁴² Çünkü âlimin derecesi, kendisine böyle bir yetki verilmesine ulaşmaz.⁵⁴³ İbn Hâcib ve Âmidî ise,⁵⁴⁴ bunun caiz olduğunu ama gerçekleşmediğini savunur.⁵⁴⁵ Mahallî şârihi Attar, tefviz meselesini, icthadın isabeti bağlamında değerlendirirken bu sözün mutlak anlamda

⁵³¹ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/592.

⁵³² es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 475.

⁵³³ Yenidoğan, *Mütekellim Usûlcülere Göre İctihad*, 335.

⁵³⁴ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 476.

⁵³⁵ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1335.

⁵³⁶ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1335.

⁵³⁷ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 476.

⁵³⁸ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1335.

⁵³⁹ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 476.

⁵⁴⁰ el-Attâr, *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Celâl el-Mahallî*, 2/431; Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/598.

⁵⁴¹ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1335.

⁵⁴² es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 476; es-Sübkî, *Raf'u'l-hâcib*, 4/567.

⁵⁴³ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi*, 710.

⁵⁴⁴ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/599.

⁵⁴⁵ es-Sübkî, *Raf'u'l-hâcib*, 4/567; el-Âmidî, *el-İhkâm*, 4/209.

değil, belirli kayıtlarla söyleneceğini belirtir. Hz. Peygamber (s.a.v.) için bu ifade, hükmünün vahiy tarafından desteklenmesi durumunda geçerli olabilir; çünkü O'nun ictihadı vahyin tashihiyle isabet kazanır. Âlim hakkında ise bu söz, ictihadın zannî oluşu ve hataya açık olması sebebiyle, mutlak doğruluk anlamında değil, ictihad şartlarına uygun hareket ettiğinde Allah katında sorumluluktan beri olduğu ve hükmünün şer'an geçerli sayıldığı anlamında mecazen caiz görülür. Attâr, bu tür ifadelerin, kişinin keyfiyle değil, delile dayalı ictihadına güvenilerek ve hata etse dahi mazur kabul edileceği esasına binaen söylendiğini vurgular; dolayısıyla buradaki *doğruluk*, mutlak bir isabetten ziyade ictihadın meşruiyetine ve kişinin dinen mesul olmamasına dayalı bir doğruluktur.⁵⁴⁶

Tâceddîn es-Sübkî'nin tercih ettiği görüş, tefvizin teorik olarak mümkün olmasına rağmen pratikte gerçekleşmediği yönündedir.⁵⁴⁷ Mu'tezile'den Musa b. İmran (ö. 604/1207) ise tefvizin gerçekleştiğini kesin olarak savunmuş⁵⁴⁸ ve görüşünü Sahihayn'daki “*Ümmetime zorluk çıkarmak istemeseydim, her namazda misvak kullanmalarını emrederdim*”⁵⁴⁹ hadisi ile desteklemiştir.⁵⁵⁰ Ayrıca Müslim'in rivayet ettiği hadiste, “*Hz. Peygamber'in Ey insanlar, Allah size haccı farz kıldı, haccedin*” buyurduğu, bir adamın “*Her yıl mı, ey Allah'ın Resulü?*” diye sorması üzerine üç kez sorana kadar sustuğu, sonra “*Eğer evet deseydim, vacip olurdu ve siz de buna güç yetiremezsiniz*”⁵⁵¹ dediği nakledilmektedir.⁵⁵² Tâceddîn es-Sübkî, bu delillere karşı çıkarak bunların iddia edileni ispatlamadığını savunmuştur.⁵⁵³ Çünkü bu örneklerde Hz. Peygamber'e (s.a.v.) misvak kullanımını zorunlu kılma veya haccı tekrarlama konusunda bir tercih sunulmuş olabilir ya da Hz. Peygamber'in bu sözleri vahiy yoluyla, kendi görüşüne dayanmadan söylemiş olması mümkündür.⁵⁵⁴

Tâceddîn es-Sübkî'ye göre bir ictihad, başka bir ictihadla bozulamaz. Bu kural hem hükmü veren hâkim hem de diğer hâkimler için geçerlidir. Ancak verilen hüküm açık bir nass, icmâ veya kıyas-ı celî gibi kesin delillere aykırıysa geçersiz sayılır. Yine müctehid kendi ictihadı varken başka bir görüşü taklid ederek hüküm verirse, bu karar

⁵⁴⁶ el-Attâr, *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Celâl el-Mahallî*, 2/431-432.

⁵⁴⁷ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 476; es-Sübkî, *Raf'u'l-hâcib*, 4/568.

⁵⁴⁸ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi'*, 710; Zerkeşî, *Teşnifü'l-mesâmi'*, 4/599.

⁵⁴⁹ Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen*, nşr. Dâru'r-Risale el-Âlemiyeye (Ürdün: Dâru'r-Risale el-Âlemiyeye, 2018), “Taharet”, 7 (No. 6).

⁵⁵⁰ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi'*, 710.

⁵⁵¹ Müslim, *Hac*, 1716.

⁵⁵² el-Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1336.

⁵⁵³ el-Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1336.

⁵⁵⁴ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi'*, 710.

da geçerlilik kazanmaz. Sübkî, bu istisnalar dışında ictihadın korunması gerektiğini savunur ve hukuki istikrarı esas alır. Tefvîz konusunda ise Sübkî, Allah'ın bir peygambere veya âlime delilsiz hüküm verme yetkisi vermesinin aklen caiz olduğunu kabul eder; ancak bunun fiilen gerçekleşmediğini belirtir. Ona göre şer'î hüküm mutlaka bir delile dayanmalı, keyfî görüşle teşrî gerçekleşmemelidir.⁵⁵⁵

İctihad konusunda kısa bir değerlendirme yapmak gerekirse, Tâceddîn es-Sübkî'nin içtihad ve taklîd anlayışı, günümüz usûl-i fıkıh tartışmaları bağlamında yeniden ele alınmaya elverişli bir teorik çerçeve sunmaktadır. Özellikle içtihad kapısının bütünüyle kapandığı yönündeki görüşlere itiraz etmesi ve her dönemde bu ehliyeti taşıyanların var olabileceğini savunması, içtihad düşüncesinin çağdaş düzlemde yeniden ihyası açısından önemli bir dayanak olarak değerlendirilebilir. Müctehidde aradığı niteliklerin sadece teorik yetkinlikten ibaret görülmemesi; bununla birlikte feraset, sezgi gücü ve ilmî dirayet gibi vasıfların da dikkate alınması, içtihadın sadece formel usûl bilgisiyle iktifa edilerek üstlenilemeyeceği yönündeki eleştirileri destekler mahiyettedir.

2.2. Taklid Kavramı

2.2.1. Taklidin ve Mukallidin Tanımı

Taklid, lügat olarak bir kimsenin başkasına taktığı kolye *el-kalâde* (القلادة) kökünden gelmektedir.⁵⁵⁶ Mukallid ise, kendisine ait olmayan, başka bir müctehidin hükmünü, boynuna asılmış bir kolye gibi kabul etmiş olur.⁵⁵⁷ Terim olarak taklid, bir başkasının görüşünü, onun delilini bilmeden almak demektir.⁵⁵⁸ Muvaffakuddin İbn Kudâme de (ö. 620/1223) taklidi bu şekilde tarif etmiştir.⁵⁵⁹

Bu tanıma Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sözünü almak dahil değildir;⁵⁶⁰ çünkü O'nun sözü bizzat delilin kendisidir ve başka bir delile ihtiyaç yoktur.⁵⁶¹ El-Cüveynî, sahabe sözünün de hüccet olduğunu ve onu almanın da taklid olmayacağını beyan eder.⁵⁶² Her ne kadar buna karşı çıkıp sahabe sözünün hüccet olmadığını dolayısıyla

⁵⁵⁵ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 476; el-Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1335.

⁵⁵⁶ Mecma'u'l-Luğa, *el-Mu'cem*, 754; el-Âmidî, *el-İhkâm*, 4/221.

⁵⁵⁷ Hîto, *el-Vecîz*, 515.

⁵⁵⁸ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/557; el-Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1357; el-Âmidî, *el-İhkâm*, 4/221.

⁵⁵⁹ Faysal b. Saîd Telilânî, *Ahkâmu't-Taklid* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2015), 25; Muvaffakuddin İbn Kudâme, *Ravzatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir fî usûli'l-fıkh 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed* (Riyad: Şirketü İsrâû'l-Mutûn, 2022), 2/747.

⁵⁶⁰ el-Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1357.

⁵⁶¹ Hîto, *el-Vecîz*, 515.

⁵⁶² el-Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1357.

onların görüşlerini almanın taklid olduğunu söyleyenler varsa da el-Cüveynî'ye göre sahabe sözleri hüccettir.⁵⁶³ İbnü'l-Hümâm Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî (ö. 861/1457) taklidi, *sözleri delil sayılmayan birinin sözüyle, herhangi bir delile dayanmaksızın amel etmektir* diye tarif eder.⁵⁶⁴ Ömer Nasuhi Bilmen'e (ö. 1971) göre taklid, *başkasının ef'al ve harekâtına ittiba' etmektir*.⁵⁶⁵ Sübkî'nin görüşüne göre taklid, *delilini bilmeksizin başkasının sözünü benimsemek* olarak tanımlanmaktadır.⁵⁶⁶ Bu tanım, taklidin çerçevesini net bir şekilde belirlemektedir. Buna göre taklid, yalnızca sözün alınmasıyla sınırlıdır; fiil veya takrir (onay) yoluyla alınan hükümler taklid kapsamına girmez.⁵⁶⁷ Deliliyle birlikte alınan söz, taklid değil icthad olarak kabul edilir.⁵⁶⁸ Çünkü delilin bilinmesi, müctehide has bir özelliktir.⁵⁶⁹ Bazıları ise taklid ile ittiba arasında fark olduğunu, delili bilerek bir görüşe uymanın ittiba, delilsiz kabul edip uygulamanın ise taklid olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁵⁷⁰ Bazıları ise delili bilip icthad seviyesine ulaşmamaya ittiba demişlerdir.⁵⁷¹ Bu konu usûlcüler arasında çok dikkate alınmayan lafzi bir tartışma olarak kalmıştır.⁵⁷² Gazzâlî, bir müctehidin başka bir müctehidi taklid etmesinin caiz olmadığına ittifak olduğunu söyler.⁵⁷³ Bu gereklilik, ilke olarak tüm müctehidlerin hukuki muhakemelerinde doğru olduğu ve kendi görüşünün de diğerlerinininki kadar geçerli olduğu prensibine dayanmaktadır.⁵⁷⁴ Bir görüşün delilini bilerek o görüşü benimsemek taklid sayılmaz.⁵⁷⁵ Çünkü bu durumda kişi, başka bir müctehidin yaptığı icthadı, kendi icthadıyla desteklemiş olur. Nitekim muarız delillerden arınmış bir delilin bütün yönleriyle incelenip anlaşılması ancak müctehid seviyesindeki bir ilmî yetkinlikle mümkündür.⁵⁷⁶ Gazzâlî, taklidin mahiyetini açıklarken, delilsiz kabulün taklid, delilli kabulün ise icthad olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca taklidin ne fûrû' ne de usûl konularında bilgiye götüren bir yol olmadığını ifade etmiştir.⁵⁷⁷

⁵⁶³ el-Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1357.

⁵⁶⁴ Telilânî, *Ahkâmu't-Taklîd*, 25.

⁵⁶⁵ Bilmen, *Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 1/17.

⁵⁶⁶ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 477.

⁵⁶⁷ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1338.

⁵⁶⁸ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1338.

⁵⁶⁹ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1338.

⁵⁷⁰ Şeyh Senûsî, *İctihad ve Taklid Çerçevesinde Nassın Uygulanışı*, çev. Abdulhadi Timurtaş (İstanbul: İnsan Yayınları, 2023), 142.

⁵⁷¹ Telilânî, *Ahkâmu't-Taklîd*, 44.

⁵⁷² el-Âmidî, *el-İhkâm*, 4/221.

⁵⁷³ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/550.

⁵⁷⁴ Hallaq, *Şeriat*, 148.

⁵⁷⁵ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1338.

⁵⁷⁶ Hîto, *el-Vecîz*, 515.

⁵⁷⁷ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/557.

Sonuç olarak, müctehid olmayan herkes doğal olarak mukallid olmaktadır. Mukallid fıkıh usûlünde avam olarak nitelendirilir. Mukallid ister ilim ehli olsun ister olmasın vahyedilmiş metinlere dayanarak bağımsız bir şekilde muhakemede bulunup hüküm çıkaramadığı için avamdır. Avamın hukuka erişimi de ancak müctehidin görüşlerine başvurmakla mümkündür. Hukuka ulaşmak isteyen avamın müctehidi taklid etmekten başka yolu da yoktur.⁵⁷⁸ Buradan hareketle Tâceddîn es-Sübki, taklidin tanımını yaparken onu delilsiz kabul ile sınırlandırmış, delille birlikte kabulü ise ichtihad kapsamında değerlendirmiştir.⁵⁷⁹

2.2.2. Taklidin Hükümü

Sübki'ye göre müctehid olmayan kişilerin (avâm veya diğerleri),⁵⁸⁰ bir müctehidi taklid etmesi zorunludur.⁵⁸¹ Bu hüküm “*Eğer bilmiyorsanız, zikir ehline sorun*”⁵⁸² ayetine dayandırılmaktadır.⁵⁸³

Avâmdan olan bir kimse, güvenilir ve ehliyet sahibi bir âlimi araştırmakla yükümlüdür. Sırf tanınmışlık veya toplumda meşhur olmakla bir âlimi taklid etmek yeterli değildir; adalet ve ilim şartları araştırılmalıdır.⁵⁸⁴ Eğer alim olduğu hakkında yeterli bilgi elde edilemezse fetva sorulması caiz değildir.⁵⁸⁵ Bazı âlimler, taklid edilen müctehidin ichtihadının doğruluğunun araştırılmasını şart koşmuşlardır. Bu şart, müctehidin hata yapma ihtimaline karşı bir önlem olarak görülmektedir.⁵⁸⁶

Müctehid olmayan âlimlerin taklid yapıp yapamayacağı konusunda ihtilaf vardır. Irâkî, Bağdat'taki bazı Mu'tezilî âlimlerin, bir kişinin müctehid seviyesinde olmasa bile eğer âlimse taklid etmesinin caiz olmadığı görüşünü benimsediklerini nakletmiştir.⁵⁸⁷ Çünkü bu kişi, hükmü delilden çıkarma yeteneğine sahiptir.⁵⁸⁸

Diğer görüşe göre ise, müctehid olmayan âlim de taklid yapabilir, Eğer bilmiyorsanız, zikir ehline sorun ayetinde ifade umum içindir. İbn Hâcib de bu görüşü destekler mahiyette müctehid olmayan alimin taklid etmesini gerekli görmüştür. Çünkü delillerden hüküm çıkarma kamil manada sadece müctehidler için söz

⁵⁷⁸ Hallaq, *Şeriat*, 148.

⁵⁷⁹ el- Mahallî, *el-Bedru 't-tâli'*, 3/1338.

⁵⁸⁰ el- Mahallî, *el-Bedru 't-tâli'*, 3/1338.

⁵⁸¹ el- Mahallî, *el-Bedru 't-tâli'*, 3/1338.

⁵⁸² en-Nahl 16/43.

⁵⁸³ es-Sübki, *Cem 'u 'l-cevâmi'*, 476.

⁵⁸⁴ el-Attâr, *Hâşiye 'alâ şerhi 'l-Celâl el-Mahallî*, 2/333.

⁵⁸⁵ Hîto, *el-Vecîz*, 517.

⁵⁸⁶ el- Mahallî, *el-Bedru 't-tâli'*, 3/1338.

⁵⁸⁷ el-İrâkî, *el-Gaysu 'l-hâmi'*, 711.

⁵⁸⁸ el-İrâkî, *el-Gaysu 'l-hâmi'*, 711.

konusudur. İbn Hazm'ın, taklidin kesin olarak yasak olduğu ve bu konuda ümmetin icma ettiği yönündeki iddiası ve bu iddiaya delil olarak İmam Mâlik ve İmam Şâfiî'yi göstermesi, Saydalânî tarafından eleştirilmiştir. Saydalânî, İmam Şâfiî'nin taklidi yalnızca ictihad mertebesine ulaşanlar için yasakladığını, bu seviyeye ulaşamayanlar için ise taklidin kaçınılmaz ve meşru bir yol olduğunu açıkça ortaya koyduğunu ifade etmiştir.⁵⁸⁹ Ancak kendi ictihadıyla bir hükme dair zanna sahip olan kişinin taklid yapması haramdır.⁵⁹⁰ Çünkü bu, kendi ictihadını takip etme zorunluluğuna aykırıdır.⁵⁹¹ Buna mukabil, Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve Ebu Yakub İshak b. İbrahim (ö.243/857) mutlak olarak taklid edebileceği görüşündedirler.⁵⁹² Cumhura göre müctehid sıfatlarına sahip olan kişi için taklid haramdır.⁵⁹³ Bunun nedeni, müctehidin ictihad yapma imkânına sahip olmasıdır.⁵⁹⁴ Nasıl ki abdest alma imkânı varken teyemmüme başvurulamıyorsa, ictihad yapma imkânı varken de taklide başvurulamaz.⁵⁹⁵ Müctehid Allah'ın bir konudaki hükmünün o olduğunu zannettiği için artık onun dini odur. Başka bir görüşe göre hareket edemez.⁵⁹⁶

Müctehidin bile taklid yapabileceği durumlar olabilmektedir. İbn Süreyc'e göre, kadı gibi anlaşmazlıkları çözmeye sorumluluğu taşıyan kişiler, vakit darlığı gibi zarurî durumlarda,⁵⁹⁷ örneğin vakti sınırlı olan bir namazda kıblenin belirlenmesi gibi meselelerde, başka bir müctehidi taklid edebilir.⁵⁹⁸ Bu tür durumlarda, hüküm verme zarureti ve zaman baskısı sebebiyle müctehidin taklide başvurusu caiz görülmüştür.⁵⁹⁹ İmam Şâfiî vakit darlığı gibi bir sebep yoksa müctehidin başkasını taklid etmesinin caiz olmadığını söyler.⁶⁰⁰ Hanbeliler mutlak müctehidin başka bir müctehidi vaktin darlığına genişliğine bakılmaksızın taklid edemeyeceği görüşündedirler.⁶⁰¹ Yine müctehidin kendisinden daha bilgili bir müctehidi taklid etmesi caizdir.⁶⁰² Çünkü daha bilgili müctehid, ictihad açısından daha üstündür. Mezheb imamlarının oluşturduğu fıkıh ekollerine bağlı kalarak daha sonraki

⁵⁸⁹ Zerkeşi, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/604-605.

⁵⁹⁰ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 477.

⁵⁹¹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/556.

⁵⁹² Zerkeşi, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/606.

⁵⁹³ Zerkeşi, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/605.

⁵⁹⁴ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1339.

⁵⁹⁵ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1339.

⁵⁹⁶ H. Yunus Apaydın, *Din ve Fıkıh Yazıları* (İstanbul: ilk Harf Yayıncılık, 2018), 79.

⁵⁹⁷ el-Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1339.

⁵⁹⁸ Zerkeşi, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/606.

⁵⁹⁹ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1340.

⁶⁰⁰ el-Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1339.

⁶⁰¹ Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 349.

⁶⁰² el-Attâr, *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Celâl el-Mahallî*, 2/434.

dönemlerde ictihad seviyesine gelmiş alimlerin kendi imamlarını taklid etmeleri, tesis edilmiş sistematik yapıyı devam ettirmelerinin doğal sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk dönem bağımsız takipçi imamlarla daha sonraki mezhep içi alimlerin taklidi farklı değerlendirilmiş, mezhep imamlarının görüşlerinin dikkatli bir akıl yürütme ve yorumlama yoluyla yeniden üretilmesini içeren bu taklid en iyi türden bir taklid olarak değerlendirilmiştir. Bu ise körü körüne bir mezhebe bağlanmış olmayı gerektirmeyen ama onların otoritesini de kabul eden bir bakış açısıyla yapılmış takliddir. Bu bakış açısıyla yapılmış taklidler neticesinde mezhep ekolleri varlığını koruyabilmiştir.⁶⁰³

Bir başka görüş olarak da müctehidin, kendisini ilgilendiren konularda taklid yapabileceği, ancak başkalarına fetva verdiği konularda taklid yapamayacağıdır.⁶⁰⁴ Kâdı Bevdâvî ise müctehidin hiçbir şekilde başkasını taklid edemeyeceğini söyler. Eğer taklid yaparsa (فاعتبروا) *ayetine*⁶⁰⁵ *muhaletet edip asi olmuş olur* der.⁶⁰⁶

Ebu İshak el-İsferâyînî, kesin delillere dayanan konularda özellikle akaid konularında taklidi reddetmiştir.⁶⁰⁷ Ali el-Cübbâî, ictihadın mümkün olduğu yerde taklidi caiz görürken ictihadın mümkün olmadığı yerde de taklidi caiz görmemiştir. Ona göre, eğer taklid caiz görülmeseydi herkesin bu ilimlerin tamamını öğrenmesi gerekecek, bu da ziraat, ticaret vs. gibi hayatın doğal akışının sekteye uğramasına sebep olacaktı.⁶⁰⁸ Gazzâlî, Haşeviyye ve Tâ'limiyye'nin taklid hakkında ileri sürdükleri, taklidin vacip olup akıl yürütmenin haram olduğu fikirlerine itiraz edip taklidin hükmü hakkında detaylı bilgiler vermiştir.⁶⁰⁹ Tüm bunlarla birlikte okuyucunun usûl ve fîrû' alanlarında taklid konusunun farklı olduğunu, usûl konusunda müctehidin başka bir müctehid taklid etmesindeki yasaklık ilkesi ile fîrû' konularda müctehidin mukallid olabileceği durumların ayrı bir tartışma konusu olduğunu bilmesi gerekir.⁶¹⁰

Tâceddîn es-Sübkî'ye göre, müctehid olmayan kimseler için taklid zorunludur. Müctehid olmayan âlimler de delilden hüküm çıkarma yeteneğine sahip olmadıkları sürece taklid etmekle yükümlüdür. Ancak bir kimse kendi ictihadıyla zanna ulaşmışsa,

⁶⁰³ Hallaq, *Şeriat*, 149-150.

⁶⁰⁴ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/555; Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/606.

⁶⁰⁵ el-Haşr 59/2.

⁶⁰⁶ Takıyyüddîn es-Sübkî- Tâceddîn es-Sübkî, *el-İbhâc*, 3/1907.

⁶⁰⁷ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 477; Zekerıyyâ el-Ensârî, *Gâyetu'l-vusûl*. 149.

⁶⁰⁸ eş-Şîrâzî, *el-Lüma'*, 252.

⁶⁰⁹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/557.

⁶¹⁰ Hallaq, *Şeriat*, 149.

artık başka birini taklid etmesi caiz değildir. Sübkî, müctehidlerin ise ancak zaruret gibi istisnai durumlarda taklid edebileceğini, normal şartlarda kendi ictihadlarıyla amel etmeleri gerektiğini savunur.⁶¹¹

2.2.3. Taklid Bağlamında İctihadın Yenilenmesi

İctihadın yenilenmesi, müctehidin daha önce ictihad ettiği bir meselede, aynı olay tekrar ortaya çıktığında yeni bir ictihad yapıp yapmaması gerektiği meselesidir.⁶¹² İbn Hâcib ve bazı Hanbeliler müctehidin mutlak olarak tekrar araştırma yapmaksızın eski ictihadıyla amel edeceğini yeniden ictihadda bulunmasına gerek olmadığı görüşünü benimsemiştir.⁶¹³ Râzî de, müctehid delili hatırlamıyorsa fetvasını yenilemesi gerektiği kanaatindedir.⁶¹⁴ Sübkî, bu konuyu farklı durumlar açısından ele almaktadır. Sübkî'ye göre, müctehidin daha önce ictihad ettiği bir mesele tekrar karşısına çıktığında, şu durumlarda ictihadını yenilemesi zorunludur. Birincisi, Müctehid, önceki delili hatırlamıyorsa ve ilk ictihadından dönmeyi gerektirecek yeni bir bilgiye sahipse, kesin olarak ictihadını yenilemesi gerekir.⁶¹⁵ Bu, maslahatın ve hükmün sabit bir ilkeye dayanmasını sağlamak içindir.⁶¹⁶ Delili hatırlamıyorsa, önceki kanaatine zann-ı gâlible bile olsa güvenemez.⁶¹⁷ Bu durumda ictihadını yenilemesi gerekmektedir.⁶¹⁸

Bir diğer durum, Müctehid, önceki delili hatırlamıyorsa ve dönmeyi gerektirecek yeni bir bilgi olmasa bile, ictihadını yenilemesi gerekir.⁶¹⁹ Çünkü delilsiz hüküm vermek caiz değildir.⁶²⁰ Gazzâlî de, müctehidin önceki delilini hatırlamaması durumunda yeniden ictihad etmesi gerektiğini savunmaktadır.⁶²¹ Eğer Müctehid, önceki delilini hatırlıyorsa ve dönmeyi gerektirecek yeni bir bilgiye sahip olsa bile, yeniden ictihad etmesi gerekmez. Çünkü delil hâlâ müctehidin zihninde mevcuttur.⁶²² Muasır alimlerden Hasen Hîto da eğer müctehid birinci meselede delili hatırlıyorsa

⁶¹¹ es-Sübkî, *Cem 'u 'l-cevâmi'*, 477.

⁶¹² Esen, *İctihad Teorisi*, 313.

⁶¹³ el-Bağdâdî, *eş-Şerh 'ul-Cedîd*, 711; Esen, *İctihad Teorisi*, 313.

⁶¹⁴ er-Râzî, *el-Mahsûl*, 2/435.

⁶¹⁵ es-Sübkî, *Cem 'u 'l-cevâmi'*, 478; Zerkeşî, *Teşnîfü 'l-mesâmi'*, 4/607.

⁶¹⁶ el-Attâr, *Hâşiye 'alâ şerhi 'l-Celâl el-Mahallî*, 2/434.

⁶¹⁷ el-Attâr, *Hâşiye 'alâ şerhi 'l-Celâl el-Mahallî*, 2/434.

⁶¹⁸ Zerkeşî, *Teşnîfü 'l-mesâmi'*, 4/607.

⁶¹⁹ es-Sübkî, *Cem 'u 'l-cevâmi'*, 478.

⁶²⁰ el- Mahallî, *el-Bedru 't-tâli'*, 3/1341.

⁶²¹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/557.

⁶²² el- Mahallî, *el-Bedru 't-tâli'*, 3/1341.

yeniden araştırma yapmasına gerek yoktur, delili hatırlamıyorsa yeniden araştırma yapıp yeni bir ictihadda bulunması gerektiğini ifade eder.⁶²³

Sübkî, mukallidin aynı olayın tekrarı durumunda fetva sorma konusunu da ele almakta ve bir mukallidin, bir âlime bir mesele hakkında fetva sorup cevap aldıktan sonra, aynı mesele tekrar ortaya çıktığında, fetva vereni tekrar arayıp sorması gerektiğine kanaat etmektedir.⁶²⁴ Bu durum, müctehidin ictihadını yenilemesi meselesine benzetilmiştir. Eğer mukallid, ilk cevaba dayanarak hareket ederse, bu delilsiz bir hüküm benimsemek anlamına gelir.⁶²⁵ Ayrıca daha önceki ictihadın değişmiş olma ihtimali de vardır, bu sebeple tekrar sorması gerekir.⁶²⁶ El-Cüveynî, sahabe döneminde uygulanmış bir meselede daha önce verilmiş bir fetva varsa, aynı meselenin tekrar gündeme gelmesi veya başka biri tarafından sorulması durumunda, o önceki fetvanın aynen aktarılmasının yeterli olduğunu belirtmiştir.⁶²⁷ Aynı şekilde cevabın açık bir nassa veya icmâ'a dayandığı biliniyorsa sorunun ikinci defa sorulmasına gerek yoktur.⁶²⁸

Tâceddîn es-Sübkî, ölü müctehidi taklid etmenin caiz olduğunu ve mukallidin fetva verebileceği görüşünü benimsemiştir.⁶²⁹ Ölü müctehidi taklid eden bir âlim, başkasına fetva verdiğinde, fetva alan kişi de aynı mesele ile tekrar karşılaştığında, aynı âlime tekrar sormalıdır. Çünkü fetva veren âlim ya yeni bir delile ulaşmış olabilir ya da taklid ettiği imamın yeni bir nassına ulaşmış olabilir. Bu nedenle, önceki fetvaya güvenerek hareket etmek doğru değildir.⁶³⁰

2.2.4. Taklidin Cevaz Boyutu

Fıkıh usûlünde taklidin caiz olup olmaması meselesi kadar, kimlerin taklid edilebileceği de önemli bir tartışma konusudur. Bu bölümde, fazilet bakımından üstün olan bir müctehid varken, ondan daha aşağı derecede olan bir müctehidin taklid edilip edilemeyeceği konusu ele alınacak, hayatta olmayan müctehidin taklidine dair görüşler değerlendirilecektir. Taklidin geçerli olması için aranan şartlar, müctehidin ictihadî yeterliliği ve halkın kime tabi olabileceği gibi hususlar da bu başlık altında

⁶²³ Hîto, *el-Vecîz*, 520.

⁶²⁴ es-Sübkî, *Cem 'u'l-cevâmi'*, 478.

⁶²⁵ el-Attâr, *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Celâl el-Mahallî*, 2/434.

⁶²⁶ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/607.

⁶²⁷ el-Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1343.

⁶²⁸ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/607.

⁶²⁹ es-Sübkî, *Cem 'u'l-cevâmi'*, 478.

⁶³⁰ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1342.

açıklanacaktır. Böylece fıkıh usûlü eserlerinde detaylı şekilde tartışılan bu mesele, Sübkî'nin ifadeleri doğrultusunda açık bir biçimde ortaya konmuş olacaktır.

2.2.4.1. Mefdul Müctehidin Taklidi

Fıkıh usûlünde önemli bir tartışma da *mefdul müctehidin taklidi* konusudur. Bu mesele, mukallidin en faziletli olmayan (mefdul) müctehidi taklid etmesinin hükmünü ve bunun şartlarını inceler.⁶³¹ Tâceddîn es-Sübkî'nin yaklaşımı, önceki usulcülerin görüşlerini değerlendirerek tafsili bir çözüm sunması açısından önem taşımaktadır.

Başta İbni Hâcib ve Gazzâlî olmak üzere mutlak olarak caiz olduğunu savunanlar,⁶³² sahabe döneminde mefdul müctehidin taklidinin yaygın bir uygulama olduğunu ve hiçbir inkâra uğramadan tekrarlandığını delil göstermektedir.⁶³³ Bu yaklaşım, tarihsel uygulamayı esas alarak pratik bir çözüm sunmaktadır. Çünkü sahabeler arasında en faziletli Ebubekir (ra) ve Ömer (ra) olduğu halde başkalarına fetva sorulmuştur. Bu da gösteriyor ki *efdâl* dururken *mefdule* fetva sorulabilir.⁶³⁴ İmam Nevevî ise sahabe uygulamasının zahiren Gazzâlî'nin görüşünü destekler görünse de burada üzerinde düşünülmesi gereken bir durum olduğundan bahseder ve mutlak bir serbestlik olmadığını aksine mefdûlün fetvasının alınsa bile efdâl olanın tercih edilmesi gerektiğini ifade eder.⁶³⁵ Hasen Hîto, efdâl olanla beraber mefdûlün tercih edilebileceğini, mukallidin müctehidin durumunu araştırma mecburiyetinin de olmadığını ifade eder.⁶³⁶

Ahmed b. Hanbel, İbn Süreyc, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî (ö. 489/1096), Kâdî Hüseyin Ebû Alî el-Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Merverrûzî (ö. 462/1069) ve bazı diğer âlimlere göre,⁶³⁷ mefdûl müctehidin taklidi mutlak anlamda yasaklanmıştır. Bu görüşe göre, müctehidlerin sözleri mukallidler için adeta delil konumundadır. Nasıl ki müctehid, kendisine sunulan deliller arasında en güçlü olanı tercih etmekle yükümlüyse, mukallid de en faziletli müctehidin görüşünü taklid etmekle sorumludur. Avamın en faziletli müctehidi tespit etmesi ise, genellikle tevâtür, şöhret ve benzeri yollarla

⁶³¹ es-Sübkî, *Cem' u 'l-cevâmi'*, 478.

⁶³² el- Mahallî, *el-Bedru 't-tâli'*, 3/1343.

⁶³³ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/564.

⁶³⁴ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/564.

⁶³⁵ el-İrâkî, *el-Gaysu 'l-hâmi'*, 715.

⁶³⁶ Hîto, *el-Vecîz*, 516.

⁶³⁷ el-İrâkî, *el-Gaysu 'l-hâmi'*, 714.

mümkündür.⁶³⁸ Bu nedenle, mukallidin tercihinde efdâl olan müctehidin görüşüne yönelmesi gerektiği savunulmuştur.⁶³⁹

Sübkî'nin tercih ettiği tafsîlî yaklaşıma göre, mukallidin inancı belirleyicidir. Şöyle ki, bir müctehidi faziletli (fâdıl) veya eşit derecede gören kişi, onu taklid edebilir, mefdul (daha az faziletli) olarak gören kişi ise onu taklid edemez.⁶⁴⁰ Bu yaklaşım, yukarıdaki iki görüşün delillerini uzlaştırma (الجمع بين الدليلين) çabasıdır ve mukallidin sübjektif kanaatini esas alır.⁶⁴¹

Sübkî'nin tafsîlî yaklaşımının en dikkat çekici sonucu, mukallidin en faziletli müctehidi araştırmakla yükümlü olmamasıdır.⁶⁴² Avamdan bir kişi, herhangi bir müctehidi daha faziletli görüyorsa, o müctehidi taklid etmesi yeterlidir.⁶⁴³ Gerçekte o müctehid mefdûl (daha az faziletli) olsa bile, mukallidin kişisel kanaati esas alınır.⁶⁴⁴ Ancak bu noktada şu haklı itiraz gündeme gelebilir: Avamdan bir kişi, hangi müctehidin daha faziletli olduğunu nasıl bilecektir? Belki de zannıyla efdâl olanı terk ederek, gerçekte daha düşük derecedeki bir müctehidi tercih etmiştir. Gazzâlî, bu soruya dikkat çekici bir benzetmeyle cevap vermektedir: Çocuğu hastalanan biri, kendi kanaatine göre tedavi uygulamaya kalkarsa hata etmiş olur. Ancak bir doktora başvurursa, o doktor ya doğrudan müdahale eder ya da kendisinden daha uzman bir hekime yönlendirir. Benzer şekilde, avamdan biri de bir meseleyi bir âlime arz ettiğinde, o âlim ya kendisi hüküm verir ya da daha yetkin bir müctehide yönlendirir. Böylece avam, doğrudan değil ama güvenilir vasıtalar aracılığıyla efdâl olan görüşe ulaşma imkânı bulur.⁶⁴⁵

Gazzâlî, bir mukallidin eşit iki müftîye soru sorması ve ikisinin de farklı cevap vermesi durumunda soru soranın muhayyer olduğunu hangi görüşü isterse tercih edebileceğini söyler.⁶⁴⁶ Ancak Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî (ö. 415/1025) soru soranın itikadına göre biri diğerinden daha üstün olsa da mukallid fetvalardan dilediğini seçmede özgürdür, çünkü *mefdûl* olan da yalnız başına olsaydı ictihad ehliyetine sahipti, bu sebeple *fâdıl* olan biriyle

⁶³⁸ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1343-1344.

⁶³⁹ el-Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1342-1343.

⁶⁴⁰ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 478.

⁶⁴¹ Zekerîyyâ el-Ensârî, *Gâyetu'l-vusûl*, 155.

⁶⁴² el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1344; Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/609; el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/564.

⁶⁴³ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 478.

⁶⁴⁴ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1344.

⁶⁴⁵ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/566.

⁶⁴⁶ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/565.

beraber bu ehliyetten mahrum kalmadığı için ikisinden biri tercih edilebilir demektedir.⁶⁴⁷ İbnü'l-Hümâm ise, “*emareler mefdul müctehidin kendisinden üstün tüm müctehidlere muhalif davrandığına işaret ediyorsa bu durumda mefdul taklid edilemez*” diyerek mefdûlün belirli şartlarla taklid edilebileceğini benimsemiştir.⁶⁴⁸

Sübkî, müctehidler arasında tercih kriterlerini analiz ederken *ilmî yetkinlik* ile *vera ve takva* olarak iki temel ölçüt belirler. Sübkî'ye göre, ilmî yetkinlik veranın üzerindedir.⁶⁴⁹ Bunun sebebi, ilmin ictihad üzerinde doğrudan etkisi olmasıdır.⁶⁵⁰ Vera ve takvanın artması ise doğrudan ictihadı etkilemez.⁶⁵¹ Karşıt görüş⁶⁵² ise verayı ilme tercih eder. Zira takva sahibi müctehid, ictihadında ve diğer konularda daha titiz davranır.⁶⁵³ Bu yaklaşımda bilgiye ulaşmadaki güvenilirlik, ahlaki yeterlilik ve sorumlulukla doğrudan ilişkilendirilir. Sübkî, bir üçüncü ihtimal olarak, her ikisinin eşit olma durumunu da değerlendirir. Her iki kriterin de kendine has üstünlükleri bulunduğundan, bunların denk kabul edilmesi mümkündür.⁶⁵⁴ El-Cüveynî'ye göre, eğer müctehidler ilim ve fazilet açısından eşitse, ancak biri diğerinden daha fazla verâ sahibiyse, mukallid verâ sahibi olanı tercih etmelidir. Eğer verâ bakımından da eşitlik söz konusuysa fakat biri diğerinden daha faziletliyse (efdâl), bu durumda efdâl olan tercih edilir. Şayet her iki müctehid hem takva hem de fazilet yönünden benzer seviyedeysen, bu durumda ilim yönünden üstün olanın görüşü esas alınmalıdır.⁶⁵⁵ Çünkü ictihad salt takva ile değil ilimle ilgili bir eylemdir.⁶⁵⁶

Sübkî, mefdûl müctehidin taklidi meselesini, en faziletli müctehidi araştırma zorunluluğunun olmadığı ve mefdûlün taklidinin yasak olduğu prensibine dayandırır. Ancak tafsîlî yaklaşımıyla bu zorunluluğu yeniden yorumlamıştır. Bu konuda hem teorik tutarlılığı hem de pratik uygulanabilirliği dikkate aldığı gözlenmektedir. Onun yaklaşımı, mefdûlün taklidini kesin şekilde reddeden görüşün katılığını yumuşatırken, mutlak cevaz veren görüşün esnekliğini de sınırlamaktadır.

⁶⁴⁷ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/565.

⁶⁴⁸ Sabri Erturhan, *İbnü'l-Hümâm'ın İctihad ve Taklid Anlayışı* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2022), 143-144.

⁶⁴⁹ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 478.

⁶⁵⁰ Hîto, *el-Vecîz*, 517.

⁶⁵¹ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 478.

⁶⁵² el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1344. (Mahallî, bu görüşün kime ait olduğu ile ilgili bir bilgiye rastlamadığını ifade etmiştir.)

⁶⁵³ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1344.

⁶⁵⁴ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1344.

⁶⁵⁵ el-Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1344.

⁶⁵⁶ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/609.

2.2.4.2. Müctehid-i Meyyitin (Ölen Müctehidin) Taklidi

Fıkıh usûlünde tartışılan önemli meselelerden biri olan müctehid-i meyyitin taklidi, vefat etmiş müctehidlerin görüşlerinin bağlayıcılığı ve taklid edilebilirliği konusunu ele alır. Bu mesele, ilmin değeri, otorite kabulü ve müctehid görüşlerinin zamanla geçerliliğini koruyup korumayacağı gibi temel sorunlarla yakından ilişkilidir. Mezhepler, kurucularının ve önde gelen müctehidlerinin vefatından sonra da varlıklarını sürdürdükleri için, bu müctehidlerin görüşlerinin otoritesi, mezhep sisteminin meşruiyetini belirlemektedir.⁶⁵⁷ Bu sebeple cumhurun⁶⁵⁸ da benimsediği şekliyle vefat etmiş müctehidin taklidi caizdir.⁶⁵⁹ Bunun sebebi, İmam Şafî'nin de belirttiği gibi, müctehidin görüşlerinin vefatından sonra da geçerliliğini korumasıdır.⁶⁶⁰ “*Mezhepler, sahiplerinin ölümüyle ölmez*”⁶⁶¹ prensibi, hukuki görüşlerin zamanı aşan bir geçerliliğe sahip olduğunu vurgular. Yeter ki müctehidin icthadı sağlam bir şekilde nakledilip tedvin edilmiş olsun.⁶⁶²

Râzî, vefat etmiş müctehidin taklidini mutlak olarak yasaklamıştır. Onun delili, vefat eden müctehidin görüşünün artık baki olmadığıdır. Bunu da, muhalif görüş sahibi bir müctehidin vefatından sonra icmânın gerçekleşebilmesi olgusuyla temellendirmektedir.⁶⁶³ Râzî'nin yaklaşımında, hukuki görüşlerin sahibinin hayatta olmasıyla kayıtlı olduğu düşüncesi hakimdir. Ona göre, vefat etmiş müctehidlerin mezheplerinin kitaplarda derlenmesinin amacı, onların görüşlerini taklid etmek değil, onların icthad metodolojisinden yararlanmak ve meseleleri nasıl ele aldıklarını öğrenmektir.⁶⁶⁴ Bu argüman, metodolojik bir yaklaşımı benimseyerek, vefat etmiş müctehidin otoritesinin devam etmediğini savunur. Tabi bu beraberinde haklı olarak sürekli müctehidlerin hayatta var olmasını zorunlu kılar. Bu sebeple üçüncü bir görüş olarak hayatta olan müctehid bulunmaması durumunda vefat etmiş müctehidin taklid edilebilirliği görüşü doğmuştur.⁶⁶⁵ Buna göre, yaşayan bir müctehidin olup olmamasına göre bir ayırım yapılır.⁶⁶⁶ Eğer hayatta bir müctehid yoksa, ihtiyaç sebebiyle vefat etmiş müctehidin taklidi caizdir. Ancak hayatta müctehid varsa, vefat

⁶⁵⁷ Hallaq, *Şeriat*, 149.

⁶⁵⁸ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi*, 715.

⁶⁵⁹ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 478.

⁶⁶⁰ el-Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1352.

⁶⁶¹ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1345.

⁶⁶² Hîto, *el-Vecîz*, 518.

⁶⁶³ er-Râzî, *el-Mahsûl*, 2/436.

⁶⁶⁴ er-Râzî, *el-Mahsûl*, 2/436.

⁶⁶⁵ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1346.

⁶⁶⁶ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/609.

etmiş müctehidin taklidi caiz değildir.⁶⁶⁷ Cumhurun tercih ettiği görüş, o sırada yaşayan bir müctehidin varlığına bakılmaksızın mutlak olarak ölmüş müctehidin taklid edileceği yönündedir.⁶⁶⁸ Bennânî, buradaki tartışmanın lafzi olduğunu, ölü müctehidin ictihadının varlığının sağlamlığı üzerine bu tartışmanın çıktığını, eğer zikredilen görüş güvenilir olarak aktarılmışsa onun gerektirdiği şekilde amel edilebileceğini ifade eder.⁶⁶⁹

Safiyüddin el-Hindî (ö. 715/1315) ise, vefat etmiş müctehidin görüşünün nakil şartıyla taklid edilebilirliğini savunur.⁶⁷⁰ Buna göre, eğer vefat eden müctehidin görüşü, onun mezhebi içinde müctehid olan bir âlim tarafından nakledilmişse, bu görüşün taklidi caizdir. Çünkü mezhep müctehidi, asıl müctehidin delillerini ve metodolojisini bildiği için, onun hangi görüşleri üzerinde sebat ettiğini ve hangilerinden vazgeçtiğini ayırt edebilir. Böylece mukallide, asıl müctehidin istikrarlı görüşlerini aktarır.⁶⁷¹ Attâr, Muhammed b. Abdüddâim el-Birmâvî'den (ö. 831/1428), *“eğer mutlak olarak ölmüş bir âlimin taklid edilebileceğini söylersek, bu durumda eğer hayatta olan âlim ondan daha düşük derecede ise, üstünlüğü nedeniyle ölmüş olanın taklid edilmesi muhtemeldir. Öte yandan, hayatta olanın sırf hayatta olması hasebiyle taklid edilmesi de ihtimal dahilindedir. Üçüncü bir olasılık daha vardır ki -ki bu daha açık gibi görünmektedir- o da iki ihtimalin eşit olmasıdır. Bu durumda iki görüş birbiriyle çakıştıklarından dolayı tercih edecekler için zahiren eşit konumda olmaktadır. Oysa benim tercihime göre yaşayanın taklidinde değil de ölünün taklidinde ihtilaf olduğu için hayatta olan taklid edilmesi daha uygundur”* görüşünü nakleder.⁶⁷²

Sübkî, bu konuda fıkıh usûlünde yer alan dört farklı görüşü aktarmakta ve *ölmüş müctehidin taklidi caizdir* ifadesiyle kendi kanaatini açıkça ortaya koymaktadır.⁶⁷³ Ona göre, ister yaşayan bir müctehid bulunsun ister bulunmasın, ölmüş bir müctehidin taklidi mutlak olarak caizdir.⁶⁷⁴ Ama farklı görüşler de göz önünde bulundurulmalıdır.

⁶⁶⁷ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/609.

⁶⁶⁸ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/609.

⁶⁶⁹ el-Bennânî, *Hâşiyetü'l-Bennânî* 2/396-397.

⁶⁷⁰ el-Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1346.

⁶⁷¹ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi*, 716.

⁶⁷² el-Attâr, *Hâşiyetü 'alâ şerhi'l-Celâl el-Mahallî*, 2/437.

⁶⁷³ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 478. (وَيَجُوزُ تَقْلِيدُ الْمَيِّتِ)

⁶⁷⁴ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/609.

2.2.5. Bir Müftünün Ehliyeti ve Avamın Müftî Seçme Kriterleri

Fıkıh usûlünde, müftünün taşınması gereken ehliyet şartları ve avamın kime fetva soracağı meselesi büyük öneme sahiptir. Özellikle müftî ile müsteftî arasındaki ilişkinin sınırları, taklidin ne ölçüde meşru kabul edileceği⁶⁷⁵ sorusu etrafında şekillenmiştir. Zira müftî, dinî bir meselede Allah'ın hükmünü aktaran kimsedir; bu itibarla onun verdiği fetva bir anlamda *Allah adına imza atmak* gibidir.⁶⁷⁶ Nitekim usûl âlimleri, Allah'ın, bilmediğiniz şeyleri sormamızı emrettiği kimselerin ilim ehli olması gerektiğinde icmâ etmişlerdir. Avamın, dinî bir meselede doğrudan vahiy kaynaklarına inerek hüküm çıkarması mümkün olmadığından,⁶⁷⁷ ilim ehline müracaat etmesi "*Bilmiyorsanız zikir ehline (ilim sahiplerine) sorun*"⁶⁷⁸ ayeti ile sabittir. Bu emir, toplumda müftî konumundaki âlimlerin varlığını ve onlara başvurmanın gerekliliğini ortaya koyar.⁶⁷⁹ Dolayısıyla, fetva verecek kişinin ehliyeti hem ibadetlerin sıhhati hem de dinin toplumda doğru anlaşılması için hayati görülmüştür.⁶⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, halifenin fetva verecek kişileri iyice araştırıp bu işe ehil olanları seçmesini, ehil olmayanları da uzaklaştırması gerektiğini söyler.⁶⁸¹

Klasik usûl kitaplarında, ictihad mertebesine ulaşan âlimlerin kimler olduğu ve ulaşamayanların bunlara nasıl uyacağı (taklid) geniş şekilde tartışılmıştır. Gazzâlî, dinî hayatın devamı için avamın bir müctehide tâbi olmasının zaruret olduğunu belirtir; sahabe döneminden itibaren halkın âlimlere delil sormaksızın fetva sorduklarını ve bunun icmâ ile sabit olduğunu söyler.⁶⁸² Aynı şekilde, Tâceddîn es-Sübkî de taklidi, delilini bilmediği bir görüşü almak şeklinde tanımlamış ve müctehid olmayan herkes için bağlayıcı olduğunu vurgulamıştır.⁶⁸³ Bu çerçevede, kimin müftî kabul edileceği, müftîde aranan şartlar ve avamın kime danışacağı konuları, fıkıh usûlünün *müftî-müsteftî* (fetva veren-fetva isteyen) bahsinin temelini oluşturur.⁶⁸⁴

İslâm âlimleri, müftî olabilmek için öncelikle şer'î ilimlerde derin bilgi şartını koşmuşlardır. Fetva vermek, aslında bir nevî ictihaddır; bu sebeple müftünün asgarî

⁶⁷⁵ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/564.

⁶⁷⁶ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Âdâbu'l-fetvâ ve'l-müftî ve'l-müsteftî* (Dimeşk: Dâru'l-Fikir, 1988), 14.

⁶⁷⁷ Hallaq, *Şeriat*, 148.

⁶⁷⁸ en-Nahl 16/43.

⁶⁷⁹ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/604.

⁶⁸⁰ el-Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1330.

⁶⁸¹ Muhammed Takî Osmanî, *Fetva Usûlü*, çev. Emre Yazıcı (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2010), 130.

⁶⁸² el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/561.

⁶⁸³ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 477.

⁶⁸⁴ el-Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1330.

düzeyde ichtihad ehliyetine sahip olması aranır.⁶⁸⁵ Klasik tasniflere göre müctehidler farklı kademelere ayrılmıştır. Daha önce geçtiği üzere Tâceddîn es-Sübkî, müctehidler üç dereceye ayırır: müctehid-i mutlak, mezhep müctehidi ve fetva müctehidi. Bir müftînin bu derecelerden en azından birine dâhil olması beklenir. *Fetva müctehidi* tabiri, tam bağımsız ichtihad seviyesinde olmasa da kendi mezhebi içinde derinleşmiş, meseleleri delilleriyle kavrayıp hüküm çıkarabilen âlimler için kullanılır.⁶⁸⁶ Böyle bir âlim, mutlak müctehid olmasa bile, mezhep kaynaklarını kullanarak ve imamının yöntemine bağlı kalarak soruları cevaplandırabilir. Özellikle hicrî 8. asır gibi sonraki dönemlerde, mutlak müctehid bulunmadığı kabulü yaygınlaştığından,⁶⁸⁷ fetva verme görevi çoğunlukla bu derece âlimlere tevdi edilmiştir. Sübkî de eserinde, bir devirde mutlak müctehid bulunmamasının aklen ve şer'an mümkün olduğunu, ancak fiilen vuku bulduğu hususunda kesin bir kanıt bulunmadığını belirtmiştir.⁶⁸⁸ Bu durum, fetvada ehil kabul edilen kişinin artık mezhep içinde yetkinleşmiş bir âlim olabileceğini göstermektedir. Suyûtî'ye göre, ichtihad İslam toplumu tarafından yerine getirilmesi gereken farz-ı kifayedir, eğer toplumda hiç müctehid yoksa bu hatada birleşmek anlamına geleceğinden, böyle bir şeyin de imkansız olduğunu belirtir.⁶⁸⁹

Müftînin sahip olması gereken şahsî ve ilmî nitelikler klasik kaynaklarda detaylandırılmıştır. İlk olarak, müftînin müslüman, akıl baliğ ve âdil (dürüst ve fâsık olmayan) bir kimse olması gerekir. İslâm uleması, fetva için erkeklik, hürriyet, görme, işitme gibi vasıfları şart koşmayacaklarında ittifak etmiştir; dolayısıyla ilim ehli olan bir kadın da –hatta köle dahi olsa– ehliyet şartlarını haizse fetva verebilir.⁶⁹⁰

Sübkî, müftîye müracaatın caizliğini tartışırken, temel kıtas olarak onun fetva ehliyetini gündeme getirir. Bu ehliyet, kişinin ilim ve adaletle⁶⁹¹ tanınmış olması yahut müftî olarak tanınip halkın ona yönelmesi gibi iki ana temele dayandırılmaktadır.⁶⁹² İlki, bireyin ichtihad seviyesindeki ilmî donanımını ve takva yönünü esas alırken; ikincisi, daha ziyade sosyal itibarı ve resmî konumunu vurgular.⁶⁹³ Böylece fetva ehliyetinin sadece teorik kabiliyetle değil, aynı zamanda kamuoyundaki kabul

⁶⁸⁵ el-Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1330.

⁶⁸⁶ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1322.

⁶⁸⁷ Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 352.

⁶⁸⁸ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 477.

⁶⁸⁹ Hallaq, *İslam Hukukuna Entelektüel Bakış*, 69.

⁶⁹⁰ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1319-1320; el-Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1330.

⁶⁹¹ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 477.

⁶⁹² Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/611.

⁶⁹³ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1347.

görmüşlkle de ilgili olduğu vurgulanmış olur.⁶⁹⁴ Gazzâlî, avamın ancak ilmini bildiği kişiye fetva sorabileceğini, cahilliğini bildiği kişiye fetva soramayacağında ittifak olduğunu ancak ilmini bilmediği müftînin ise halini araştırması gerektiğini ifade eder.⁶⁹⁵

Bu çerçevede fetva alınan kişinin bir kâdı olması durumunda dahi, şayet kendisi *hüküm veririm ama fetva vermem* diyorsa, yani müftîliği kabul etmiyor ve bu alandaki ehliyetini ilan etmiyorsa, ondan fetva alınamayacağı ifade edilir.⁶⁹⁶ Aynı şekilde ilim ve adaleti meçhul, yani hakkında yeterli bilgi bulunmayan bir kimseden de fetva alınması caiz değildir.⁶⁹⁷ Bu hüküm, esasen fıkhnın temel ilkelerinden biri olan *asıl olan, adaletin ve ilmin yokluğudur* prensibine dayanmaktadır.⁶⁹⁸ Ancak toplumun ona fetva soruyor olması veya onun tayin edilmiş biri olması durumunda ilminin araştırılması gereklidir. Her ne kadar bazıları insanlar arasında ilminin biliniyor olmasını yeterli görse de Sübkî'ye göre ilminin araştırılması doğru olandır.⁶⁹⁹ Bu yaklaşım, taklidin de sorumluluk gerektirdiğini ve halkın rastgele değil, bilgiye dayalı bir güven içerisinde taklid yapması gerektiğini gösterir. Müftînin adaletine gelince bu konuda *alimin zahiri adalettir*⁷⁰⁰ düsturuyla yetinilebilir.⁷⁰¹ İster ilmi isterse de müftînin adaleti noktasında bir kişinin şahitliği yeterli görülmüştür.⁷⁰² Gazzâlî ise iki adil şahidin yeterli olacağını bu sayede zann-ı galip oluşacağını ifade etmiştir.⁷⁰³ Burada vurgulanan husus, müftînin adalet sahibi, güvenilir ve ilim sahibi bir kişi olmasıdır; çünkü fasıklığı aleni olan veya itikadı bozuk, cahil bir kimsenin fetvasına itimat edilmesi uygun görölmez.⁷⁰⁴ Özetle, müftîyi müftî yapan asıl ölçüt, derin ilmi birikimi ve sağlam karakteridir.⁷⁰⁵

Özellikle halkın müftîye delil sorması konusu, Sübkî tarafından dikkatle ele alınır. Avamdan bir kişinin, fetva veren âlime *bu görüşü nereden aldın* diye sorması,⁷⁰⁶ hakikatte bir ictihad teşebbüsü değil, kendi zihnini tatmin ve irşad amacıyla yapılan

⁶⁹⁴ Hallaq, *Şeriat*, 147.

⁶⁹⁵ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/562.

⁶⁹⁶ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1319-1320.

⁶⁹⁷ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/563.

⁶⁹⁸ Zekeriyâ el-Ensârî, *Gâyetu'l-vusûl*. 622. (الأصل في الأشياء عدم حتى يدل الدليل على الوجود)

⁶⁹⁹ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 477.

⁷⁰⁰ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/562.

⁷⁰¹ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 477.

⁷⁰² el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1348.

⁷⁰³ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/562.

⁷⁰⁴ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi*, 4/611.

⁷⁰⁵ Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 349.

⁷⁰⁶ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*, 479.

bir davranış olarak değerlendirilir.⁷⁰⁷ İbnü's-Sem'ânî'ye göre, avam bir kimsenin, şahsî ihtiyatı adına fetva aldığı âlimden delil talep etmesi caizdir; ancak âlimin bu delili beyan etmesi, ancak delilin kat'î oluşu ve muhatabın onu idrak edebilecek seviyede olması hâlinde gerekir. Aksi takdirde, delil zannî ya da ictihad mertebesinde bir yetkinlik gerektiriyorsa, âlimin bunu açıklaması gerekmez; zira bu tür meseleler, avamın anlama kapasitesini aşan konular arasında yer alır.⁷⁰⁸ Bu bağlamda Sübkî, avamın ictihada soyunamayacağına işaret eder; fakat aynı zamanda onları hiçbir araştırma yapmadan körü körüne taklide de sevk etmez. Aksine, taklidin de bilinçli ve ehliyet sahibi olanlara yönelmek suretiyle gerçekleşmesi gerektiğini vurgular.⁷⁰⁹

Tâceddîn es-Sübkî bu konuda, müftî ile müsteftî arasındaki ilişkinin usûlî temellerini ortaya koymaya çalışmaktadır. Fetva verme ve alma süreçlerinin her iki taraf için de bir sorumluluk çerçevesinde gerçekleşmesi gerektiğini ortaya koyarken, müftînin ehliyetli olması kadar, fetva soran kişinin de bu ehliyeti araştırması, tercihini bilgiye ve güvene dayandırması gerektiğini ifade eder. Böylece Sübkî, hem ictihad kapısının bireysel yeterliliğe bağlı olarak açık kalabileceğini hem de taklidin bilinçli bir dinî tavır olabileceğini vurgulamış olur.

2.2.6. Tercih Yapabilen Kişi Kendi İnandığı Mezhebe Göre Fetva Verir

Fıkıh usûlünde müftînin konumu, sadece hüküm nakleden pasif bir aktarıcı olmayıp, aynı zamanda ictihadî bir bakışa sahip olması gereken bir sorumluluk alanıdır. Ancak zamanla ictihad ehliyetinin ortadan kalkması ve müctehidlerin azalması, fetva faaliyetlerinin büyük ölçüde taklide dayanmasına neden olmuştur. Bu bağlamda, Tâceddîn es-Sübkî'nin *Cem'u'l-Cevâmi'* de dile getirdiği mesele, yani tercihte bulunabilen fakat tam anlamıyla müctehid olmayan bir kimsenin fetva verme yetkisi, ictihadın güncel fonksiyonunu ve taklidin sınırlarını sorgulayan önemli bir açılamadır.

Sübkî'ye göre, tercihte bulunabilecek seviyede olan kişi, yani müctehid-i mezheb yahut müctehidü't-tercih gibi vasıflara sahip olan kimse, delillerine ulaşması halinde kendi mezhebini tercih ederek fetva verir.⁷¹⁰ Âmidî⁷¹¹ ve İbn Hâcib de bu görüşü desteklemektedir.⁷¹² Kendi kanaatine delilini daha güçlü gördüğü başka

⁷⁰⁷ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1348.

⁷⁰⁸ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/614.

⁷⁰⁹ Zekerîyyâ el-Ensârî, *Gâyetu'l-vusûl*. 622.

⁷¹⁰ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 480.

⁷¹¹ el-Âmidî, *el-İhkâm*, 4/236.

⁷¹² el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi'*, 718.

mezhebe göre de fetva verebilir.⁷¹³ Hanbeliler ve bazı Mu'tezilî alimler ise müctehid olmayanların böyle bir fetvada bulunamayacağını iddia ederler.⁷¹⁴ Bazıları ise müctehid bulunmadığı zamanlarda ihtiyaca binaen mutlak müctehid olmayan mezheb müctehidinin de bu şekilde fetva verebileceğini söylemişlerdir.⁷¹⁵

Bu durum, mutlak icthad anlamında olmasa da, deliller üzerinde düşünme ve mukayese yapma yetkinliğine dayanır. Böyle bir yaklaşım, mezhep taassubunu kırmakta ve icthadın dinamik yapısına alan açmaktadır. Sübkî'nin bu yorumuyla, fikhî üretkenlik sadece geçmişte kalmış bir hakikat olmaktan çıkarılıp, güncel ihtiyaçlara cevap verebilecek bir zemine taşınabilir.

Öte yandan Sübkî, müctehid bulunmayan dönemlerde, tercihte bulunamayan taklid ehlinin de, mezhebinden öğrendiği bilgileri fetva formunda aktarmasına cevaz verir.⁷¹⁶ Bu tür kişilerin fetvası, icthada dayalı bir hüküm değil, nakle dayalı bir beyan kabul edilir. Böylece fetva, müctehidlerin yokluğunda toplumu sahil bilgiyle buluşturma işlevini sürdürebilir. Bu durum, fıkıh tarihinin geç dönemlerinde sıkça gözlemlenmiş ve fiilen uygulanagelmıştır.⁷¹⁷ Sübkî bu fiilî durumu görmezden gelmez, aksine fikhî bir çerçeveye temellendirir.

Sonuç olarak, Tâceddîn es-Sübkî'nin yaklaşımı, icthad kapısının tamamen kapanmadığını, aksine ilmî ehliyeteye göre farklı derecelerde fetva mekanizmasının işler kalabileceğini ortaya koymaktadır. Onun tercihe yetkin kişilere verdiği fetva yetkisi, hem taklidin sınırlarını genişletmekte hem de mezhepler arası geçişkenliğe imkân tanımaktadır. Bu yaklaşım, yalnızca teorik değil, aynı zamanda tarihî ve amelî bir gerçekliğe yaslanmaktadır. Sübkî, böylece müftiliği sadece geçmişin mirasını aktaran bir makam değil, çağın ihtiyaçlarına cevap veren dinamik bir alan olarak konumlandırmaktadır.

2.2.7. Zamanın Müctehidsiz Geçmesi Meselesi

Müctehidlerin bulunmadığı bir zamanın mümkün olup olmadığı sorusu, sadece fıkıh tarihi açısından değil, günümüzde fetva kurumunun meşruiyeti açısından da ciddi tartışmalar doğurmuştur. Bu bağlamda Tâceddîn es-Sübkî'nin *Cem 'u'l-Cevâmi'* de yer

⁷¹³ es-Sübkî, *Cem 'u'l-cevâmi'*, 480.

⁷¹⁴ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1349.

⁷¹⁵ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1349.

⁷¹⁶ es-Sübkî, *Cem 'u'l-cevâmi'*, 480.

⁷¹⁷ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1350.

verdiği zamanın müctehidsiz kalması meselesi, hem teorik hem de pratik durumun fikhî yansımasını ele alan kıymetli bir değerlendirmedir.

Bu konuda tamamen müctehidden mahrum zamanların olacağını hatta mutlak müctehid devrinin kapandığını ileri sürenler olmuştur. Örneğin Şafîî âlimi er-Râfîî, kendi zamanında müctehidlerin kalmadığı konusunda “*Müslümanların sanki ittifak ettiğini*” söylemiştir.⁷¹⁸ Bu görüşe Hanbeliler ve İbn Dakîk el-‘İd (ö. 702/1302) gibi bazı alimler itiraz etmiş, müctehidsiz bir zamanın olamayacağını, böyle bir durumun ancak kıyamet alametlerinin başladığı dönemde mümkün olabileceğini⁷¹⁹ bu hadisi “*Ümmetimden bir grup, Allah’ın emri (kıyamet) gelinceye kadar hak üzere galip olarak var olmaya devam edecektir*”⁷²⁰ de delil getirerek ileri sürmüşlerdir. Onlara göre ilmin tamamen kalkması, güneşin batıdan doğması gibi büyük alametlerin ortaya çıkmasıyla mümkündür.⁷²¹ Ancak Takıyyüddîn es-Sübkî tarafından, burada kastedilen müctehidin mutlak müctehid olması gerektiği ifade edilmiştir.⁷²²

Nitekim “*Ümmetimden bir grup hak üzere kalmaya devam edecektir*”⁷²³ hadisi ve “*Allah ilmi insanların kalbinden birdenbire çekip almaz*”⁷²⁴ gibi rivayetler, ümmet içinde ilmin tamamen yok olmayacağını değil, kademe kademe azalacağını göstermektedir.⁷²⁵ Sübkî burada önemli bir ayrım yapar: Hadislerin zahiri, kıyametin alametlerinin yaklaştığı dönemde ilmin ortadan kalkacağını bildirir; fakat bu durum, ictihad ehlinin her zaman bulunacağı anlamına gelmez. Ona göre, *müctehid kalmadı* ifadesi, *ilim yok oldu* demek değildir. Âlimler bulunabilir; fakat bu âlimlerin ictihad ehliyetini taşımamaları mümkündür.⁷²⁶ Zamanın müctehidsiz kalabileceğini savunanlar bununla mutlak müctehidin kastedildiğini nitekim erken dönemlerde bunun dile getirildiği ifade edilmiştir.⁷²⁷

Sübkî, zamanın tamamen ictihad ehliyetine sahip bir müctehidden boş kalmasının caiz olduğunu belirtir.⁷²⁸ Burada kastedilen müctehid *mutlak*

⁷¹⁸ Wael B. Hallaq, “İctihad Kapısı Kapandı mı?”, çev. Kamil Yelek, Enes Eryılmaz, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 29 (Nisan 2017), 490.

⁷¹⁹ el- Mahallî, *el-Bedru ’t-tâli*’, 3/1351.

⁷²⁰ Müslim, “İmare”, 1920.

⁷²¹ el- Mahallî, *el-Bedru ’t-tâli*’, 3/1351.

⁷²² Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 353.

⁷²³ Müslim, “İmare”, 1920.

⁷²⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi ’u’s-sahîh*, nşr. Sultaniyye (Beyrut: Dâru Tavki’n-Necât, 2001), İlim, (No. 100).

⁷²⁵ el-Attâr, *Hâşiye ’alâ şerhi ’l-Celâl el-Mahallî*, 2/438.

⁷²⁶ el- Mahallî, *el-Bedru ’t-tâli*’, 3/1352.

⁷²⁷ Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 354.

⁷²⁸ es-Sübkî, *Cem ’u ’l-cevâmi*’, 480.

müctehiddir.⁷²⁹ Bu yaklaşım, klasik fıkıh literatüründe az rastlanmakla birlikte, onun gerçeklikle yüzleşen ve tarihsel seyri gözlemleyen bir alim olduğunun göstergesidir. Ona göre, icthad vasfını taşıyan bir müctehidin bulunmadığı bir dönem düşünülebilir.⁷³⁰ Ancak bu durum, fiilen yaşanmamıştır.⁷³¹ Attâr, bu yaşanmamışlık durumunun geleceği de kapsadığını belirtir.⁷³² Ancak Sübkî'nin görüşü, teorik anlamda icthad kapısının her dönem için ebediyen açık olduğu söylemini sorgular ve pratikte bu kapının zaman zaman kapanabileceğini ortaya koyar. İmam Şevkânî (ö. 1250/1834) gibi bazı alimler ise icthad kapısının kapanması görüşünü ileri sürenlere ciddi eleştirilerde bulunarak bu fikrin İslam ümmetini geri bırakan anlayışı besleyen iftiracıların işi olduğunu söyler.⁷³³ Burada mutlak bir taklid reddi vardır. Taklidin İslam ümmetini geri bıraktığı iddiasıyla icthad kapısının açık olmasını savunurken bütün insanları icthad seviyesinde görme mantığı ile taklidi yasaklamak da aynı şekilde uç bir yaklaşımdır. Sübkî bu konuda itidalli ve gerçekçi bir yaklaşım tarzı ortaya koymaktadır.

Bu değerlendirme, sadece teorik değil, aynı zamanda tarihî bir tespit olarak da önemlidir. Nitekim Sübkî'nin kendi döneminde bile icthad derecesine ulaşan âlim sayısının çok az olduğu,⁷³⁴ hatta bazı bölgelerde hiç bulunmadığı bilinmektedir. O, bu gerçeği görerek, icthadın fiilen terk edildiği durumları ilmen değerlendirmekte ve bunun hükmünü tartışmaktadır. Sübkî, böylece hem nasları hem de tarihî gerçekliği mezceden dengeli bir yorum ortaya koyar.

Sonuç olarak, Tâceddîn es-Sübkî'nin bu meseledeki yaklaşımı, fikhî düşüncenin dinamikliğiyle birlikte zamanın değişen şartlarını göz önünde bulunduran bir icthaddır. O, icthadın değerini yüceltmekle birlikte, bu ehliyetin her zaman toplumda bulunamayabileceğini kabul eder. Böylece Sübkî, hem usûlî istikrarı hem de tarihsel gerçekliği uzlaştıran özgün bir fıkıh anlayışının öncülerinden biri olarak öne çıkar.

2.2.8. Avamın Bir Müctehidin Görüşüne Uyduktan Sonra Başka Görüşe Uyması

İslâm fıkhında müsteftînin, yani fetva isteyen kişinin, bir müctehidin görüşüyle amel ettikten sonra o görüşten dönmesinin caiz olup olmadığı meselesi, taklîdin

⁷²⁹ el-Attâr, *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Celâl el-Mahallî*, 2/438.

⁷³⁰ el-Mahallî, *el-Bedru't-tâli*, 3/1351.

⁷³¹ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi*, 720.

⁷³² el-Attâr, *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Celâl el-Mahallî*, 2/438.

⁷³³ İmam Şevkani, *Taklid Risalesi*, çev. Ali Türkmen (Ankara: İ'tisam Yayınları, 2021), 53-54.

⁷³⁴ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi*, 720.

bağlayıcılığı ve mezhep içi ya da mezhepler arası tercihin sınırları açısından oldukça mühimdir. Bu bağlamda Tâceddîn es-Sübkî, sadece teorik bir tartışma değil, aynı zamanda amelî bir hüküm meselesi olarak ele almaktadır.

Sübkî, meseleye *eğer avamdan bir kimse bir müctehidin görüşüyle amel ederse*⁷³⁵ şeklinde başlar. Bu ifade, bir müctehid görüşüne fiilen dayanarak amel eden kişinin, aynı meselede başka bir müctehidin görüşüne dönüp dönemeyeceğini sorgulayan temel bir çerçeve sunar. Bu noktada görüş ayrılıkları zikredilir.

İlk görüşe göre, İbn Hâcib'in de dediği gibi kişi o görüşle amel etmekle ona bağlanmış olur,⁷³⁶ dolayısıyla başka bir görüşe dönemez.⁷³⁷ İbn Hümâm da bu konuda ittifak olduğunu zikreder.⁷³⁸ Bu yaklaşım, amelin o görüşü kabul etme anlamına geldiği ve kişinin bu sebeple artık başka bir müctehidin görüşüne geçiş yapamayacağı varsayımına dayanır.⁷³⁹ Buna göre, taklidin fiilen gerçekleştirilmesi, bağlayıcılığın kesin başlangıcı olarak kabul edilir.

İkinci bir görüşte ise, yalnızca fetvayı almakla bağlayıcılık doğacağı, amelin buna neden olmayacağı ifade edilir.⁷⁴⁰ Yani mükellef, sadece fetvayı sormuş ve cevap almışsa o görüşle kayıt altına girer; amel etmemiş olsa bile, dönmesi mümkün değildir.⁷⁴¹ Bu yorum, taklidi soruyla sınırlı görür; amelin, mezhebi bağlayıcı mahiyet kazanmasında şart olmadığını savunur. Üçüncü görüşte, fetvaya göre amel etmeye başlanması yeterlidir;⁷⁴² yani amel bizzat tamamlanmamış olsa dahi, fiilen uygulamaya başlanmasıyla bağlayıcılık sabit olur.⁷⁴³ Bu görüş, ilk görüşten daha esnek olmakla birlikte, amelin başlangıcını bağlayıcılığın noktası kabul eder. Dördüncü görüşte ise, dönmenin imkânı kişinin o görüşü kendisine bağlayıp bağlamadığına bağlıdır. Yani kişi o görüşü gerçekten benimsediğini içsel olarak kararlaştırmışsa dönemez, aksi hâlde dönmesi mümkündür.⁷⁴⁴

⁷³⁵ es-Sübkî, *Cem 'u'l-cevâmi'*, 480.

⁷³⁶ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi'*, 721.

⁷³⁷ es-Sübkî, *Cem 'u'l-cevâmi'*, 480.

⁷³⁸ Erturhan, *İctihad ve Taklid*, 144.

⁷³⁹ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1353.

⁷⁴⁰ es-Sübkî, *Cem 'u'l-cevâmi'*, 481.

⁷⁴¹ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1353.

⁷⁴² es-Sübkî, *Cem 'u'l-cevâmi'*, 481.

⁷⁴³ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/618.

⁷⁴⁴ Zekeriyâ el-Ensârî, *Gâyetu'l-vusûl*. 625.

İbnü's-Sem'ânî'nin (ö. 489/1096) görüşü bu yaklaşımı daha da netleştirir: Eğer kişi amel ettiği görüşün sahih olduğuna kendi nefsinde kanaat getirmişse,⁷⁴⁵ o görüşü terk etmesi câiz değildir. Fakat bu içsel tatmin oluşmamışsa, başka bir görüşe dönmesine mâni yoktur.⁷⁴⁶

İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) ise, bu konuda daha pratik bir değerlendirme sunar. Ona göre kişi, başka bir müftî yoksa, amel ettiği görüşte kalmaya devam etmek zorundadır.⁷⁴⁷ Ancak başka bir müftî varsa iki görüş arasında tercihte bulunabilir. Bu, zaman ve imkân şartlarını esas alan bir bakış açısıdır.⁷⁴⁸ Nevevî de, başka bir müftî yoksa kalben mutmain olmasa da ona tabi olmasını, başkalarının var olduğunda ise tercih etmekte serbest olduğunu beyan eder.⁷⁴⁹ Cüveynî bu durumun sahabe ve tabiin asrında caiz olduğunu ancak mezheplerin görüşlerinin teşekkülünden sonra caiz olmadığını ifade eder.⁷⁵⁰

Sübkî, *daha doğru olan* ifadesiyle, tercih ettiği görüşe işaret eder. Bu görüşe göre, kişinin başka bir müctehidin görüşüne dönmesi caizdir.⁷⁵¹ Zira müftiden fetva almak, delilin bizatihi kendisi değildir; sadece müctehidin zannına dayalı bir beyanatıdır.⁷⁵² Buna göre, amel bir bağlayıcılık doğurmaz; bu sadece bir uygulamadır. Dolayısıyla bir başka müctehide yönelmek, ilmî çerçevede câiz ve mümkündür. Ancak bu görüşe karşı çıkan bazı âlimler, fetva almak eylemini ön kabul olarak değerlendirmiş ve kişinin artık o görüşe bağlı kalacağını ifade etmişlerdir.⁷⁵³

Sonuç itibarıyla, Tâceddîn es-Sübkî'nin bu meseleye dair yaklaşımı, farklı icthadî görüşler arasında geçişin mutlak şekilde yasaklanamayacağını, bağlayıcılığın mahiyeti konusunda ise farklı düzeylerin bulunduğunu ifade eder. Özellikle fetva alma ve amel etme eylemlerinin birbirinden ayrıldığı bu tasnif, hem fikhî pratiği açıklayıcı hem de mezhepler arası geçişkenliği mümkün kılan bir yaklaşımı temsil eder.

2.2.9. Bir Mezhebe Bağlı Olmanın ve Ondan Çıkmanın Hükümü

Tâceddîn es-Sübkî'nin *Cem'u'l-cevâmi'* adlı eserinde ele aldığı konulardan biri de, klasik usûl literatüründe önemli bir yer tutan, icthad seviyesine ulaşmamış

⁷⁴⁵ es-Sübkî, *Raf'u'l-hâcib*, 4/606; Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/618.

⁷⁴⁶ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1353.

⁷⁴⁷ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi'*, 721.

⁷⁴⁸ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1354.

⁷⁴⁹ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi'*, 721.

⁷⁵⁰ el-İrâkî, *el-Gaysu'l-hâmi'*, 721.

⁷⁵¹ es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 481.

⁷⁵² el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1354.

⁷⁵³ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1354.

bireylerin (avam) belirli bir mezhebe bağlanma zorunluluğu ve bu mezhepten ayrılıp ayrılamayacakları meselesidir. Sübkî, bu tartışmayı farklı görüşlerin ışığında çok yönlü olarak işlemekte, meseleye sadece bir mezhep disiplini açısından değil, bireysel sorumluluk ve ilmî tercih bağlamında yaklaşmaktadır.

En sahih görüş⁷⁵⁴ olarak takdim edilen Râfiî'nin (ö. 623/1226) anlayışına⁷⁵⁵ göre, ictihad derecesine ulaşmamış herkesin, müctehidlerin görüşleri arasından⁷⁵⁶ kendisine en güçlü⁷⁵⁷ veya en azından eşdeğer⁷⁵⁸ gördüğü bir mezhebi seçerek ona bağlanması gerekir.⁷⁵⁹ Bu bağlanma, kişinin dinî mükellefiyetlerini sahih bir şekilde yerine getirmesi adına gereklidir. Sübkî, burada önemli bir ayrım yapar: Gerçekte seçilen mezhep diğerlerinden zayıf olsa bile, kişi kendi kanaatine göre onun daha güçlü olduğuna inanıyorsa, bu tercih muteberdir.⁷⁶⁰ Bu yorum, taklidin körü körüne bir bağlılık değil, zannî bir tercih süreciyle gerçekleştiğini gösterir.⁷⁶¹

Sübkî bireyin mezhep tercihini yaptıktan sonra o mezhepten çıkma durumuna dair üç farklı görüş zikreder: İlk görüşe göre, bağlanmanın fiilî bir akit gibi değerlendirildiğini ve dolayısıyla ondan ayrılmanın caiz olmadığını ileri sürer.⁷⁶² Bu, mezhebe bağlılığı süreklilik taşıyan bir sözleşme gibi gören muhafazakâr bir bakıştır. İkinci görüş ise, bağlanmanın farz olmadığını ileri sürerek, böyle bir bağlayıcılığın da doğamayacağını savunur.⁷⁶³ Bu yaklaşım, bireysel tercih özgürlüğünü ve mezhep esnekliğini önceler. Üçüncü görüş ise orta yolu benimseyerek bazı meselelerde çıkışa izin verip bazılarında engel koyar.⁷⁶⁴ Bu görüş, hem istikrarı hem de maslahat ilkesini dengelemeye çalışır.

Sübkî, farklı görüşleri sadece nakletmekle yetinmez. Onları kendi yöntemine göre değerlendirir. Mahallî'nin ifadelerinden anlaşıldığı üzere, Sübkî mezhebe bağlandıktan sonra ondan çıkmanın mutlak surette değil, bazı meselelerde caiz, bazılarında ise caiz olmadığı yönünde orta bir yol benimsediği izlenimini vermektedir. Özellikle amel edilmeyen meselelerde başka bir mezhepten görüş almanın mümkün

⁷⁵⁴ es-Sübkî, *Cem 'u 'l-cevâmi'*, 481.

⁷⁵⁵ el-İrâkî, *el-Gaysu 'l-hâmi'*, 722.

⁷⁵⁶ el- Mahallî, *el-Bedru 't-tâli'*, 3/1355.

⁷⁵⁷ es-Sübkî, *Cem 'u 'l-cevâmi'*, 481.

⁷⁵⁸ es-Sübkî, *Cem 'u 'l-cevâmi'*, 481.

⁷⁵⁹ el- Mahallî, *el-Bedru 't-tâli'*, 3/1355.

⁷⁶⁰ es-Sübkî, *Cem 'u 'l-cevâmi'*, 481.

⁷⁶¹ el- Mahallî, *el-Bedru 't-tâli'*, 3/1355.

⁷⁶² el- Mahallî, *el-Bedru 't-tâli'*, 3/1355; Zerkeşî, *Teşnîfü 'l-mesâmi'*, 4/620.

⁷⁶³ el- Mahallî, *el-Bedru 't-tâli'*, 3/1355; Zerkeşî, *Teşnîfü 'l-mesâmi'*, 4/620.

⁷⁶⁴ el- Mahallî, *el-Bedru 't-tâli'*, 3/1355; Zerkeşî, *Teşnîfü 'l-mesâmi'*, 4/620.

olduğu, ancak bu ruhsatın daha önce o konuda amel edilmemiş olması şartıyla sınırlı tutulduğu vurgulanır. Ayrıca İbnü'l-Hâcib ve Âmidî gibi âlimlerin bu konuda ittifak ettiğini belirtilir.⁷⁶⁵ Ancak *Cem 'u'l-cevâmi'* şârihleri, meseledeki tüm bu yaklaşımlara rağmen, mezhebe bağlanmanın zorunlu olmadığını savunan görüşü de nakleder.⁷⁶⁶ Bu görüşe göre, kişi bir meselede Hanefî, başka bir meselede Şâfiî mezhebine göre amel edebilir. Burada mutlak bir serbestlik değil, mezhepler arası maslahat eksenli bir geçiş imkânı söz konusudur.⁷⁶⁷ Bu yorum, Sübkî'nin sadece mezhep bağlılığına değil, aynı zamanda delile dayalı esnekliğe ve bireysel sorumluluğa da önem verdiğini ortaya koyar. Bu görüşü destekleyici olarak Muhammed b. Abdulazim (ö. 1061/1650) bir mezhebi taklid ederken başka bir mezhebi de taklid etme hususunda, bunun zaruret ölçüsünde ve miktarınca caiz olduğunu ifade eder. Bunu hiçbir müctehid başka bir müctehidin ichtihadına göre amel edilmesini usulsüz göremez diyerek delillendirir. Ona göre taklid ehlinin nezdinde tüm müctehidlerin görüşleri aynıdır. Çünkü bir mukallidin müctehidler arasında tercih yapabilme ve birini diğerine tercih etmesi de bir görüş beyanıdır ki, mukallidin buna kudreti de yetkisi de yoktur. Bu sebeple bir mezhebe bağlı olsa da başka bir mezhebin görüşüyle amel etmesinin önünde bir engel yoktur.⁷⁶⁸ Son dönem alimlerinde Said Ramazan el-Bûtî (ö. 2013) *Mezhepsizlik Bid'attir* eserinde bu meseleyi tartışmaktadır. Mukallid dediğimiz avamın belirli bir mezhebe tabi olup kendisini Şâfiîyim veya Hanefîyim şeklinde tanımlamasının da uygun olmadığını ifade etmektedir. Ona göre avamın mezhebi olmaz avam hangi meselede kime ne sormuşsa onun mezhebindedir.⁷⁶⁹ Çünkü bir mezhebe bağlıyım ifadesi de avam olmaktan çıkacak bir seviye gerektirmektedir.

Sonuç olarak, Sübkî'nin *Cem 'u'l-cevâmi'*'deki bu yaklaşımı, taklidin zorunlu olduğu bir çerçevede dahi kişinin sorumluluğunu, niyetini ve bilgi düzeyini dikkate alan bir fıkıh tasavvuru inşa eder. Mezhep bağlılığının hukukî-sistematik bir düzen ihtiyacını karşıladığı, ancak bunun mutlak ve değişmez bir yapıya dönüşmesinin taassub oluşturacağını ve delile dayalı esnekliğin zedeleneyeceği düşüncesi, onun

⁷⁶⁵ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1356.

⁷⁶⁶ Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, 4/620; el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1356.

⁷⁶⁷ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1356.

⁷⁶⁸ Hayreddin Karaman, *İctihad Taklid ve Telfik Üzerine Dört Risale* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 80.

⁷⁶⁹ Said Ramazan el-Bûtî, *Mezhepsizlik Bid'attir*, çev. Süleyman Çelik (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2018), 94-95.

yaklaşımının temelini oluşturur. Böylece hem bağlanmayı hem de sınırlı geçişi meşru gören dengeli bir anlayış geliştirmiş olur.

2.2.10. Ruhsatları Takip Etmek

Fıkıh usûlünde ruhsatları takip etmek olarak bilinen *tetebbu 'u'r-ruhas*, kişinin farklı mezheplerdeki kolaylıkları birleştirerek hüküm çıkarması anlamına gelir.⁷⁷⁰ Bu mesele, sadece taklid tartışmalarının değil, aynı zamanda dinin ciddiyeti, istikrarı ve bireysel çıkar arayışının sınırları bağlamında da büyük önem taşır. Tâceddîn es-Sübkî'nin bu konuyu ele alışı, meseleyi sadece fikhî bir tercih değil, aynı zamanda usûlî bir ilke olarak değerlendirdiğini gösterir.

Sübkî, birden fazla mezhebe ait ruhsatların toplanarak kişinin lehine en kolay yolu tercih etmesini genel anlamda sakıncalı bulur, öncelikle cumhurun görüşü olan, ruhsatları takip etmenin caiz olmadığı yönündeki yaklaşımı nakleder.⁷⁷¹ Bu görüşe göre, ruhsatları seçmek, heva ve hevesin peşinden gitmek anlamına gelir.⁷⁷² Bu da dini bir oyun alanına çevirmek, hükmün ciddiyetini bozmaktır. *Cem 'u'l-cevâmi'* şârihi Mahallî, bu görüşü *en sahih*⁷⁷³ olarak nitelendirerek, mezhep bağlılığına ve fikhin ciddiyetine verdiği önemi ortaya koyar.

Bu bağlamda Sübkî'ye atfedilen görüşe göre, ruhsatları sistematik biçimde toplamak, kişinin şahsî menfaatini ön plana çıkarması ve şeriatın ciddiyetini zedelemesi anlamına gelir. Nitekim, Sübkî'nin dayandığı usûlcülerden biri olan Ebû İshak el-Mervezî'ye (ö. 340/951) atfedilen ruhsat toplamaya cevaz verme görüşü, daha sonraki metinlerde sehiv (yanılma) olarak değerlendirilmiş; Hannâtî (ö. 400/1009) ismiyle bilinen Hüseyin b. Muhammed b. Hasen et-Taberî ve diğerleri onun bu davranışı fisk saydığını nakletmiştir.⁷⁷⁴

Bu değerlendirmeler, Sübkî'nin ruhsat toplamaya karşı mesafeli durduğunu, hatta bunun fasık olmaya varabilecek bir davranış olduğunu kabul ettiğini göstermektedir. Ayrıca, ruhsat toplama yasağının sadece bir mezhebe bağlı olanlara değil, mezhep bağlılığı olmayanlara da teşmil edildiği vurgulanarak, genel bir prensip ortaya konmaktadır.⁷⁷⁵ Sübkî, telfik meselesine doğrudan temas etmez, sadece

⁷⁷⁰ Erturhan, *İctihad ve Taklid*, 146.

⁷⁷¹ es-Sübkî, *Cem 'u'l-cevâmi'*, 481.

⁷⁷² el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1357.

⁷⁷³ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1357.

⁷⁷⁴ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1357.

⁷⁷⁵ el- Mahallî, *el-Bedru't-tâli'*, 3/1357.

kolaylıklar peşinde koşmanın bir Müslümana yakışmayan davranış olduğuna değinir. Oysa telfik konusu hem daha önceki dönemlerde hem de son dönemlerde üzerinde durulan konulardandır. Telfik, bir fiilin, birbirine bağlı rükün veya cüzlerinden her biri hakkında farklı icthadlara sahip iki veya daha fazla imamın taklid edilmesiyle; bunlardan birinin bir hükmü, diğerinin ise başka bir hükmü taklid edilerek fiilin iki veya daha fazla mezhebin hükümlerinden derlenmiş (telfik edilmiş) şekilde gerçekleştirilmesidir.⁷⁷⁶ Mesela bir kişi abdestte saçını meshederken Şâfiî'yi, abdestten sonra da yabancı bir kadına dokununca Hanefî mezhebini taklid edip iki görüşü tek eylemde bir araya getirirse buna telfik denmiştir.⁷⁷⁷ İbn Hacer el- Heytemî (ö. 974/1567), İzzettin b. Cemâa (ö. 767/1366), Gazzâlî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî (ö. 483/1090), Ebu'l-Hüseyn el-Basrî (ö. 436/1044), Ebu İshak eş-Şîrâzî (ö. 476/1083) ve diğer bazıları bu şekilde bir telfikin caiz olmadığı görüşündedirler.⁷⁷⁸ Bazı alimler bu tür telfikin de caiz olduğunu söylerken, Râzî, Âmidî, İbn Hâcib ve Kâdî Beydâvî gibi üçüncü bir grup alim de bu konuda detayların olduğunu şartların oluşması durumunda caiz olabileceğini ifade ederler.⁷⁷⁹

Sübkî'nin yaklaşımı, icthadî serbestliğin ölçüsüz kullanılmasının dinî sorumluluğu zayıflatacağı endişesine dayanır. O, mezhepler arası geçişe kısmen açık olmakla birlikte, ruhsatlara yönelmenin ancak zaruret veya maslahat gibi ciddi gerekçelerle sınırlı olması gerektiğini, kişinin keyfî tercihleriyle mezhepler arasında geçişin kurlsız bir ruhsat arayışına dönüşmesini ise kesin şekilde reddeder. Bu yaklaşımıyla hem taklidin sınırlarını çizer hem de icthada dayalı disiplinli bir fıkıh anlayışının esaslarını korur. Sübkî'nin bu görüşü, günümüzdeki bireysel fetva arayışları ve mezhepsizliğe kayan eğilimler karşısında da dengeleyici bir referans sunmaktadır. Sübkî'nin icthad ve taklid anlayışından, *Kurân'a göre, Hadise göre* diye başlayıp mezhep birikimini ve sistemini yok sayıp nassları kendileri yorumlamak suretiyle yeniden bir mezhep kurduklarının ve insanları takip edegeldikleri mezhepleri terk ederek kendilerine veya herkesi müctehid ilan edip kendi kendisine tabi olmaya çağırdıklarını anlamayan günümüz insanına dengeli bir mezhep takibinin nasıl olması gerektiğini ortaya koymaya çalışmıştır.

⁷⁷⁶ Telilânî, *Ahkâmu't-Taklîd*, 140-141.

⁷⁷⁷ Telilânî, *Ahkâmu't-Taklîd*, 141.

⁷⁷⁸ Telilânî, *Ahkâmu't-Taklîd*, 144-145.

⁷⁷⁹ Telilânî, *Ahkâmu't-Taklîd*, 148.

Tâceddîn es-Sübkî'nin taklîd meselesine yaklaşımında ne mutlak bir serbesti ne de katı bir bağıllık öngörölmüş; aksine zaruret ve maslahat prensipleriyle sınırlandırılmış temkinli bir esneklik benimsenmiştir. Bu tutum, özellikle günümüzde karşılaşılan mezhep tercihi, fetva farklılıkları ve dinî rehberlikte güven sorunu gibi meselelerin çözümünde tarihî tecrübeyi yansıtan bir denge önerisi olarak değerlendirilebilir.



SONUÇ

Tâceddîn es-Sübkî, XIV. yüzyılda yaşamış büyük bir Şâfiî fakihi ve usûl âlimi olarak, İslam hukuk düşüncesinde derin izler bırakmıştır. Onun fıkıh usûlû sahasındaki en önemli eseri olan *Cem‘u‘l-cevâmi‘*, hem klasik usûl literatürünü sistematik bir şekilde bir araya getirmesi hem de ictihad ve taklid gibi temel meselelerde ihtiva ettiği görüşleriyle öne çıkmaktadır.

Sübkî, mutlak müctehid seviyesinde âlimlerin her zaman mevcut olmayabileceğine işaret etmiş, ancak bu görüşü ictihad kapısının tamamen kapandığı şeklinde yorumlamamıştır. Aksine, *Cem‘u‘l-cevâmi‘* adlı eserinde hem mutlak hem de mezhep içi ictihadın teorik temellerini ortaya koyarak, ictihadın belli seviyelerde ve belirli şartlarla devam edebileceğini vurgulamıştır. Ona göre, ictihad kapısı ehil olanlar için her zaman açıktır; fakat bu ehliyeti taşımayanların fetva vermesi, İslam hukukunun istikrarını ve tutarlılığını tehdit eder. Bu bağlamda Sübkî, ictihadın yalnızca büyük imamların değil, gerekli ilmî donanıma sahip her âlimin gerçekleştirebileceği bir faaliyet olduğunu savunmuştur.

Sübkî, mutlak müctehid ile mezhep içi müctehid ayrımını titizlikle yapar. Ona göre mutlak müctehid, başlı başına bir mezhep kurabilecek düzeyde ictihad yapabilen, bütün temel kaynaklara doğrudan başvurabilecek kapasitede olan kimsedir. Bu mertebeye ulaşmak, usûlî meselelerde tam bir yeterliliği gerektirir. Mezhep içi müctehid ise, kendi mezhebi içindeki görüşler arasında tercih yapabilecek, yeni meseleleri mezhep usûlû çerçevesinde çözümleyebilecek âlimdir. Bununla birlikte, Sübkî'nin yaklaşımı ictihad kapısının tümüyle kapandığını savunan mutaassıp çizgiden ayrılır. O, şartları ağır olmakla birlikte her dönemde ictihad yapabilecek nitelikte fakihlerin bulunabileceğini kabul eder. Nitekim kendisinden sonra gelen bazı âlimler, özellikle Celâleddîn es-Süyûtî, Sübkî'nin bu kanaatine karşı çıkarak kendi dönemlerinde dahi müctehid-i mutlak seviyesinde ictihadın mümkün olduğunu savunmuşlardır. Bu durum, Sübkî'nin ictihad anlayışının sonraki dönemlerde canlı bir tartışma zemini oluşturduğunu ve ictihadın sürekliliği fikrinin fıkıh geleneğinde tamamen kaybolmadığını göstermektedir.

Cem‘u‘l-cevâmi‘ adlı eseri, Sübkî'nin ilmî metodolojisini ve usûl geleneğine katkılarını en açık şekilde yansıtan metindir. Bu eser, İmam el-Cüveynî, Gazzâlî, Fahreddîn er-Râzî, Âmidî ve İbnü'l-Hâcib gibi önceki usûlcülerin görüşlerini sistemli

bir çerçevede birleştirecek, usûl-i fıkıh sahasında kapsamlı bir sentez oluşturur. Sübkî, bu çalışmada sadece Şâfiî mezhebiyle sınırlı kalmamış, Hanefî, Mâlikî ve Hanbelî geleneklerinden de istifade ederek bir bakış açısı geliştirmiştir. Bu yönüyle *Cem' u'l-cevâmi'*, yalnızca Şâfiî medreselerinde değil, farklı mezheplerin ilmî çevrelerinde de başvuru kaynağı olmuştur.

Sübkî'nin müctehid için öngördüğü şartlar, oldukça yüksek ve kapsamlıdır. Kur'an ve Sünnet'i ezbere bilme, nassları doğru anlama ve yorumlama, Arap dili ve belâğâtı, kıyas, icmâ, nesh gibi temel usûl konularında derin bilgi sahibi olma içeren şartlar, onun içtihadı sıradan bir faaliyet olmaktan çıkarıp yalnızca seçkin âlimlerin gerçekleştirebileceği bir seviyeye yükseltmek istediğini göstermektedir. Bu ağır şartlar, bazı çağdaş araştırmacılar tarafından içtihadı fiiliyatta imkânsız hale getirdiği gerekçesiyle eleştirilmiştir. Ancak bu durum, Sübkî'nin temel amacını göz ardı etmektedir. O, içtihadın keyfi yorumlara indirgenmesini önlemek ve fikhî hükümlerin ilmî temellere dayanmasını sağlamak amacıyla bu şartları belirlemiştir.

Taklid meselesine gelince, Sübkî bu konuyu da oldukça dikkatli bir şekilde ele alır. Ona göre, halkın çoğunluğu ictihad yapma ehliyetinden yoksun olduğu için güvenilir bir mezhebi ya da müctehidi taklid etmek zorundadır. Ancak bu taklid, bilinçsiz bir bağlılık değil; delile dayalı kanaatle yapılan tercihlî bir yöneliş olmalıdır. Kişi, fetva aldığı âlimin ilmîne, adaletine ve ehliyetine güven duymalı; bu güvene dayanarak taklid etmelidir.

Sübkî, mezhep değiştirmenin keyfi ve hevese dayalı sebeplerle değil, ilmî gerekçelere dayanarak yapılabileceğini ifade eder. Bu yaklaşımı, hem mezhep disiplinine bağlılığı hem de nasslara uygun görüşe ulaşma gayretini aynı anda koruduğunu gösterir.

Sübkî'nin taklid anlayışı, onu mutaassıp bir gelenekçi olmaktan uzaklaştırır. O, bir yandan mezhep bağlılığını fikhî istikrar açısından gerekli görürken, diğer yandan mezhep içindeki tercih imkânını da tanıyarak ictihadın devamının sağlanması gerektiğini tercih eder. Mezhep imamlarının hataya açık olabileceğini kabul etmesi ve bir görüşü diğerine tercih edebilme esnekliği tanınması, onun fıkıh metodolojisindeki dengeleyici tutumunun göstergesidir.

Sübkî'nin büyük ölçüde önceki usûlcülerin görüşlerini özetlediği ve bu nedenle özgünlükten uzak olduğu noktasında bir eleştiri kısmen haklı olmakla birlikte,

Sübkî'nin misyonu doğru anlaşıldığında bu durum bir eksiklik değil, bilakis ilmî bir meziyet olarak değerlendirilmelidir. Çünkü onun amacı yeni bir usûl kurmak değil, mevcut usûl birikimini derleyip sistematik bir çerçeveye oturtmaktır. Bu yönüyle Sübkî'nin yaklaşımı, ilim tarihinde sentez yapımcıların oynadığı yapıcı rolü üstlendiğini gösterir.

Ayrıca Sübkî, bazı meselelerde özgün yorumlar da getirmiştir. Hz. Peygamber'in ictihad edip etmediği konusundaki yaklaşımı, bu bağlamda dikkat çekicidir. O, Hz. Peygamber'in ictihad edebileceğini, fakat ismet sıfatı gereği hataya düşmediğini savunarak iki uç yaklaşım arasında dengeli bir pozisyon geliştirmiştir. Yine müctehid-i meyyitin taklidi meselesinde de makul ve izah edilebilir bir tutum sergilemiş; ölmüş müctehidlerin taklid edilebileceğini savunmuştur. Bu tür örnekler, onun sadece nakilci bir usûl âlimi olmadığını, aynı zamanda ince yorumlarla geleneği yeniden inşa etmeye çalıştığını ortaya koyar.

Sübkî'nin mezhep otoritesine verdiği önemin Kur'an ve Sünnet'in doğrudan anlaşılmasına engel teşkil ettiği yönünde yapılacak bir eleştiri, onun taklid anlayışı bütüncül bir biçimde değerlendirilmediğinde haklı gözükebilir. Oysa Sübkî, avam için mezhep taklidini gerekli görse de, ulemâ için mezhep içi tercihlerde nasslara uygunluk ilkesini esas alır. Bu yaklaşım, onun mezhep otoritesini mutlaklaştırmadığını, nasslara bağlılıkla dengelediğini gösterir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. nşr. Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Türkî. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1. Basım, 2001.
- Âmidî, Seyfüddîn el-. *el-İhkâm fî usûlü'l-ahkâm*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü Nur, 2. Basım, 1981.
- Apaydın, H. Yunus. *Din ve Fıkıh Yazıları*. İstanbul: İlk Harf Yayıncılık, 1. Basım, 2018.
- Apaydın, H. Yunus. *Fıkıhın Kaynakları (Nass ve İctihat)*. Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 3. Basım, 2021.
- Apaydın, H. Yunus. *İslam Hukuk Usulü*. Ankara: Bilay Yayınları, 5. Basım, 2018.
- Attâr, Hasen b. Muhammed b. Mahmûd. *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Celâl el-Mahallî 'alâ Cem'i'l-cevâmi'*. 2 Cilt. Kahire: Mustafa Muhammed Matbaası, 1. Basım, ts.
- Bağdâdî, Abdulkarim b. Humâdî ed-Debânî et-Tikrîfî. *eş-Şerh'ul-cedîd 'alâ Cem'il-cevâmi'*. Beyrut: Daru İbn Hazm, 2. Basım, 2018.
- Bedir, Murteza. *Fıkıh Mezheb Sünnet*. İstanbul: Dem Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Bennânî, Abdurrahman b. Câdullah. *Hâşiyetü'l-allâmeti'l-Bennânî 'alâ şerhi'l-Celâl el-Mahallî*. 2 Cilt. ts.
- Bilmen, Ömer Nasuhî. *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*. 8 cilt. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1985.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahih*. nşr. Sultaniyye. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1. Basım, 2001.
- Bûtî, Said Ramazan. *Mezhepsizlik Bid'attir*, çev. Süleyman Çelik. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1. Basım, 2018.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâi en-Nisâbü'rî. *el-Burhân fî usûli'l-fikh*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Vefâ, 1. Basım, 1999.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *el-Burhân fî usûli'l-fikh*. 2 Cilt. Katar: Şeriat Fakültesi Yayınları, 1. Basım, 1978.
- Çakan, İsmail Lütfî. *Hadis Usûlü*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 16. Basım, 2008.
- Dâvûdî, Safvân Adnân. *el-Lübâb fî-'usûli'l-fikh*, Dımaşk: Dâr-u'l-Kalem, 1. Basım, 1999.
- Dönmez, İbrahim Kafi. *Fıkıh Usulü İncelemeleri*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2022.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1. Basım, 1976.
- Ensârî, Zekerîyyâ Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî el-Ensârî el-Hazrecî. *Gâyetu'l-vusûl ilâ şerh-i lübbi'l-'usûl*, Beyrut: Hâşimî, 1. Basım, 2018.
- Ensârî, Zekerîyyâ. *Hâşiye 'alâ şerhi Cem'i'l-cevâmi'*. 4 Cilt. Riyad: Mektebetü Rüşd, 1. Basım, 2007.
- Erturhan, Sabri. *İbnü'l-Hümâm'ın İctihad ve Taklid Anlayışı*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Esen, Bilal. *Hanevî Usûlcülerinde İctihad Teorisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1. Basım, 2012.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Müstasfâ*. 2 Cilt. Kahire: Daru'l-Hadîs, 2011.
- Hallaq, Wael. *İslam Hukukuna Entelektüel Bakış*. çev. Necmettin Kızılkaya. İstanbul: Pınar Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Hallaq, Wael. *İslam Hukukuna Giriş*. çev. Necmettin Kızılkaya. İstanbul: Pınar Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Hallaq, Wael. "İctihad Kapısı Kapandı mı?". çev. Enes Eryılmaz, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 29 (Nisan2017), 457-503. https://dergipark.org.tr/tr/pub/ihad/issue/72111/1227873#article_cite
- Hallaq, Wael. *Şeriat*. çev. Necmettin Kızılkaya. İstanbul: Ekin Yayınları, 1. Basım, 2024.
- Hasenât, Ahmed. *Menhecû'l-İmâm Tâceddin es-Sübkî fî-usûli'l-fıkh*. Amman: Dâru'n-Nûr, 1. Basım, 2012.
- Hîto, Muhammed Hasan. *el-Vecîz*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale Nâşirün, 1. Basım, 2018.
- Hüsrev, Molla. *Mir'âtü'l-usûl fî şerhi mirkâtî'l-vüsûl*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1971.
- Irâkî, Ahmed b. Abdirrahîm. *el-Gaysu'l-hâmi*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2013.
- İbn Fâris, Zekerîyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî. *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 2. Basım, 1947.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin. *Ravzatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir fî usûli'l-fıkh 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed*. 2 Cilt. Riyad: Şirket-ü İsrâû'l-Mutûn, 9. Basım, 2022.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-Arab*. 10 cilt. Beyrut: Dâr-u İhyâu't-Turâs, 1997.
- Karadağ, Bekir. *Bedruddîn Aynî*. İstanbul: İfav, 1. Basım, 2019.
- Karaman, Hayreddin. *İctihad Taklîd ve Telfik Üzerine Dört Risale*. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Basım, 2019.
- Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Mealî*, çev. Hayrettin Karaman - Ali Özek - İbrahim Kâfi Dönmez - Mustafa Çağrı - Sadrettin Gümüş - Ali Turgut. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 22. Basım, 2009.
- Mahallî, Celal Muhammed b. Ahmed. *el-Bedru't-tâli şerhu Cem'ı'l-cevami*. 3 Cilt. İstanbul: Hâşimî Yayınevi, 2. Basım, 2023.
- Makdisî, Ebû'l-Meâlî Kemâluddîn Muhammed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *ed-Dürerü'l-levâmî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâr-u'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2020.
- Mecma'u'l-Luğati'l-Arabiyyeti bi'l-Kahire, *el-Mu'cemü'l-vasît*. Kahire: Mektebetü'shurûku'd-duveliyye, 4. Basım, 2004.
- Memduhoğlu, Adnan. *Sahabenin İctihad Anlayışı*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u'ssahîh*. nşr. Matbaatu İsa el-Bâbî el-halebî. Beyrut: Daru İhyâ'ut-Turas, 1955.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünen*. nşr. Dâru'r-Risale el-Âlemiyye. 9 Cilt. Ürdün: Dâru'r-Risale el-Âlemiyye, 1. Basım, 2018.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfızuddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *el-Menâr fî-usûli'l-fıkh*, İstanbul: Darulhayr, 1. Basım, 2019.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *Âdâbu'l-fetvâ ve'l-müftî ve'l-müsteftî*. Dimeşk: Dâru'l-Fikir, 1. Basım, 1988.

- Osmanî, Muhammed Takî. *Fetva Usûlü*, çev. Emre Yazıcı. İstanbul: Yasin Yayınevi, 1. Basım, 2010.
- Ömer b. Salih, İbn Ömer. *Makâsıd-u 'ş-şer'ia 'inde'l-İmâm 'ız b. Abdi's-Selâm*. Ürdün: Dâr-u'n-Nifâs, 1. Basım, 2003.
- Özdemir, İbrahim. *Fıkıh Usûlünde Ta'lil Tartışmaları*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Râzî, Fahreddin. *el-Mahsûl fî 'ilmi usûli'l-fıkh*. 2 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale Nâşirün, 2016.
- Sabbâgî, Muhammed b. Lutfî. *Buhûs fî 'usûli't-tefsîr*. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1. Basım, 1988.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *et-Tibyân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Pakistan: Bûşra, 1. Basım, 2014.
- Senûsî, Şeyh. *İctihad ve Taklid Çerçevesinde Nassın Uygulanışı*. çev. Abdulhadi Timurtaş. İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Basım, 2023.
- Sarı, Mevlüt. *el-Mevârid*. İstanbul: İpek Yayın, ts.
- Si'irdî, Molla Halil. *Miftâhu'l-vusûl ile'l-'usûl*. Ankara: Hâşimî, 1. Basım, 2021.
- Sübkî, Tâceddin. *Men'u'l-mevâni 'an-Cem'il-cevâmi'*. Beyrut: Dârü'l-Beşâir, 1. Basım, 1999.
- Sübkî, Tâceddin. *Cem'u'l-cevâmi' fî usûli'l-fıkh*. Beyrut: Daru İbn Hazm, 1. Basım, 2011.
- Sübkî, Tâceddin. *Raf'u'l-hâcib an muhtasarı İbni'l-Hâcib*. 4 Cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1. Basım, 1999.
- Sübkî, Tâceddin. *Tevşihu't-tashîh*. 3 Cilt. Kuveyt: Mektebet-u İmam ez-Zehebî, 1. Basım, 2022.
- Sübkî, Takıyyüddin- es-Sübkî, Tâceddin. *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc*. 3 Cilt. Beyrut: Dâr'u İbn Hazm, 2. Basım, 2011.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Şam: Mustafa el-Bâbî el-Halebî Matbaası, 1. Basım, 1951.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tedribu'r-râvî fî şerh-i tarîbi'n-Nevâvî*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1. Basım, 1994.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *er-Risâle*. Kahire: Dâr-u'l-Hadîs, 1. Basım, 2016.
- Şâkir, Ahmed Muhammed. *el-Bâ'isü'l-hasîs şerhu ihtisâr-i 'ulûmi'l-Hadîs*. Kahire: Dârü'l-Fevâid, 1. Basım, 2016.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî. *el-Muvâfakât*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale Nâşirün, 1. Basım, 2013.
- Şevkani, İmam. *Taklid Risalesi*. çev. Ali Türkmen. Ankara: İ'tisam Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf. *el-Lüma' fî usûli'l-fıkh*. Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1. Basım, 1995.
- Telilânî, Faysal b. Saîd. *Ahkâmu't-taklîd*. Beyrut: Dâr-u İbn-i Hazm, 1. Basım, 2015.
- Telkenaroğlu, Rahmi. *İctihadda isabet ve Hata Meselesi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Yenidoğan, Adem. *Mütekellim Usûlcülere Göre İctihad*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1. Basım, 2019.

- Zekeriyyâ el-Ensârî, Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekeriyyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî el-Ensârî el-Hazrecî. *Gâyetu'l-vusûl ilâ şerhi lübbi'l-'usûl*, Beyrut: Hâşimî, 1.Basım, 2018.
- Zerkeşî, Bedreddîn. *Teşnîfü'l-mesâmi' bi-Cem'i'l-cevâmi'*. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü Kurtuba, 1. Basım, ts.
- Zeydân, Abdulkерim. *el-Vecîz fî usûli'l-fikh*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale Nâşirün, 1. Basım, 2019.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazim. *Menâhilü'l-'irfân*. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1. Basım, 1995.



ÖZ GEÇMİŞ

Mustafa Karataş, ilk ve orta öğretimini Gaziantep’te tamamlayıp 1999 yılında Ömer Özmimar İmam-Hatip Lisesinden mezun olmuştur. Aynı yıl Konya Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesine başlayan Karataş daha sonra yatay geçişle kaydolduğu Hitit Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi’nden 2004 yılında mezun olmuştur. Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde imam-hatip olarak göreve başlamış, çeşitli camilerde din hizmeti yürütmüştür.

2022 yılında Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı’nda, İslam Hukuku Bilim Dalı’na bağlı Tezli Yüksek Lisans programına kabul edilmiştir. Halen bu program kapsamında akademik çalışmalarını sürdürmektedir. Yabancı dil olarak Arapça bilmekte olan Mustafa Karataş evli ve üç çocuk babasıdır.



